

„Droschak”

ORGANE

de la Fédération

Révol. Arménienne.

ԴՐՈՇԱԿ

Adresse:

RÉDACTION DU JOURNAL

„Droschak”

GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՋՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Չմեռը վրայ հասաւ, և մակեդոնական կռիւը պիտի դադար առնի: Պիտի ընդհատուի այն դիւցազնական շարժումը, որի նախաբանն եղաւ անցեալ աշնան գնեւերաւ Յունչկի արշաւանքը Բուլղարիայից և որն այնուհետեւ ներկայ տարւոյ ապրիլ ամսից սկսած՝ շարունակ յուզեց Ցաճկաստանն ու Բուլղարիան, եւրոպական հասարակական կարծիքն ու մեծ պետութիւնները:

Սքանչելի մենամարտ մի բուռն աղքատ ու հարստահարած ժողովրդի և կազմակերպւած, դարերով իշխող վայրագ կառավարութեան միջև: Ի՞նչ կարելի էր զգալ այդ վսեմ պատկերի առաջ, եթէ ոչ հիացմունք ու ոգեւորութիւն միայն: Եւ հայերս բոլոր ազգերից աւելի էինք յափշտակուած մակեդոնական պայքարի սուր ելեւէջներով: Հասկանալի է այդ բացի այն հմայքից, որ ներշնչում է ամէն մի արդար դատի հերոսական պաշտպանութիւնը, ներկայ դէպքում դեր էր խաղում և այն հանգամանքը, որ հարեւոյնները տեղում էին մեր թշնամու բիրտ պարանոցին և մակեդոնացիների յաղթութիւնները տաճիկ կառավարութեան պարտութիւններն էին, նրա ստորացումն ու ջլատումը:

Սակայն դրանով չէ սպառնում մակեդոնական շարժման նշանակութիւնը մեզ համար: Մենք երախտապարտ պիտի լինենք մակեդոնացիներին նաև նրանց մղած կռիւի ուրիշ մի քանի խրատական կողմերի համար:

Դժուար է գտնել մի հայ, որ ամէն-մի յարմար ու անյարմար պարագայում, մեր շարժման առաջին օրերից սկսած մինչև այսօր, դառնապէս չզանգատուէր եւրոպական պետութիւնների, ժամանակակից դիւանագիտութեան կամ քաղաքակիրթ ժողովուրդների անտարբերութեան վրայ՝ մեր օրհասական դրութեան նկատմամբ: Ո՛չ մի տեղից, ո՛չ մի իրական քայլ, ո՛չ մի վճռողական միջամտութիւն մեր ընդհարման ամենասոսկալի բոլորներին իսկ, — այդպէս է ներկայանում մեզ, ընդհանուր առմամբ, արտաքին աշխարհի վերաբերմունքը դէպի դժբախտ հայկական խնդիրը՝ չնայած մի շարք անցած-դարձած և երբեմն նպաստաւոր երևոյթների: Եւ մենք քարկոծում ու անիծում ենք Եւրոպային, որ իր չոր, նիւթական շահերին ծախւած՝ միշտ պարտազանց գտնւեց դէպի մեզ: Արդ՝ եթէ մենք — հետևելով միևնոյն հայացակէտին, որով

պատճառաբանում ենք մեր դատաւճիռը — համեմատենք Եւրոպայի ու հայերի յարաբերութիւնները մի կողմից՝ և հայերի ու մակեդոնացիների փոխադարձ յարաբերութիւնները միւս կողմից, պէտք է ընդունենք նաև, որ հայերս նոյն սառնասիրտ դիտողի դերը խաղացինք մակեդոնական պայքարի միջոցին, ինչ որ դուրս աշխարհը՝ հայկական խաչելութեան դիմաց:

Այսօր փաստ է, որ մակեդոնական շարժումը առաջ խաղաց հազարաւոր դժուարութիւնների միջից՝ ինքն իրեն միայն ապաւինած: Հայերս, որ աւելի քան ուկրաինացի ազգ աշխարհի երեսին, խոր պիտի ըմբռնէինք մակեդոնական տառապանքը, մենք, որ գիտէինք՝ թէ ինչ է նշանակում կռուողներից թոյլին օգնութեան հասնելը, մենք, որ միշտ շեշտել ենք մեր ամենաջերմ համակրութիւնը դէպի մակեդոնացիք և նրանց հետ հրապարակով համերաշխութեան ծանուցումներ ենք արել աշխարհի առջև, — մենք լուռ մնացինք ապստամբ Մակեդոնիայի դիմաց, մենք չնետեցինք կռւի այն դաշտը, ուր ընդհանուր թշնամու առաջ շարքերով ընկնում էին հերոս մարտիկները, մենք ձեռք չմեկնեցինք մեր զինակիցներին, երբ նրանք ձգնում էին՝ չարչարւած, տանջւած մակեդոնական ժողովրդի բողբոջ իրենց հրացանների որոտով աշխարհին հասցնել: Մենք անշարժ, լուռ մնացինք նրանց արեան հանդէպ, ինչպէս անշարժ են օտարները հայի ծով արեան առջև, ինչպէս լուռ է մեր ցաւագար բուրժուազիան իր հարազատ ժողովրդի արեան դիմաց կամ բուրժուականացած մեր կօսմօպօլիտները նոյնիսկ ահաւոր պայքարների օրերում: Չմոռանանք և այն, որ բացի օգնութիւնից, բացի եղբայրական այն ծառայութիւնից, որ մենք բարոյապէս պարտաւոր էինք ցոյց տալ մակեդոնացիներին, մենք ունէինք և մեր սեփական շահը՝ նրանց հետ միաժամանակ շարժելու համար: Ահնարեւ է, որ ոչ ոք, ոչ մի պետութիւն հայերից աւելի չէ շահագրգռւած Ցաճկաստանի պարտութեամբ: Ամէն ոք կը համաձայնուի նաև, որ հրապարակ գալով մակեդոնացիների հետ միասին, մենք կը գտնւէինք կռւի անհամեմատ աւելի նպաստաւոր պայմաններում, քանի որ թշնամու ուժը մեծապէս կը ջլատէր: Ոչ ոք չի հերքի, վերջապէս, որ մակեդոնական բողբոջի հետ, որը առաջ պիտի բերէր եւրոպական միջամտութիւն, մեր կռիւը նոյնպէս միակ միջոցն էր՝ մակեդոնական խնդրի հետ կապելու հայկականը: Եւ այնուամենայնիւ՝ հայերս չկարո-

ղացանք հետեւել ոչ միայն բարոյական, այլև սեփական շահերի, սեփական հաշիւների թելադրութիւններին...

Իհարկէ, մեզ չէր պակասում ցանկութիւնը. — մեզ պակասեց կարելի չի լինել իրենց իրենց գործը օրերի և ամիսների գործ չէ: Մակեդոնական գրօշի հետ միաժամանակ հայկականը պարզելու համար մեզ հարկաւոր էր որոշուած և պատրաստութիւն, որը ժամանակին չներկայացաւ, — ահա մեր ձեռնպահութեան գաղտնիքը: Սակայն այդպէս կարող է արդարանալ յեղափոխական բանակը, բայց ոչ հայ հասարակութիւնը, որը — չնայելով իրեն ուղղած մշտական քարոզներին ու յորդորներին, չնայելով յեղափոխականների տարած հերոսական կռիւներին ու անսովոր ճիգերին թէ երկրում, թէ երկրից դուրս, թէ հայկական գաղութներում և թէ Եւրոպայում, չնայելով նոյնպէս պատմութեան և աշխարհիս բոլոր անկիւններից աչքի զարնող ժամանակակից կեանքի դասերին, — տաննակ տարիների ընթացքում չգրկեց դժբախտ ժողովրդի ազատագրութեան դատը: Եւ այդպէս՝ շնորհիւ մեր անվերջ յապաղումներին, անտարբերութեան ու ստրկամտութեան, մենք տուած ենք շատ անգամ, պիտի տուած ենք երեւի դեռ էլի երկար: Ռուսական մի առած ասում է, որ ռուս գեղացին երեսը չի խաչակնքիլ (այսինքն Ասածուն չի մտաբերիլ) մինչև երկինքը չ'որոտայ: Հայերս դրանից էլ հեռու ենք գնացել. մենք այն ժամանակ էլ չենք խաչակնքում երեսներս, երբ երկինք ու երկիր միասին են որոտում: Շատ էլ չզարմանա՛ք ուրեմն ո՛չ մեր թշուառ վիճակի, ո՛չ էլ ուրիշների անտարբերութեան վրայ. երբ մենք ինքներս անտարբեր ենք դէպի մեզ, առնւազն՝ անյարմար է չափազանց պահանջկոտ լինել ուրիշների վերաբերմամբ: Մակեդոնացիք տարան իրենց կռիւը առանց նոյնիսկ հայերի օգնութեան — տարան՝ յենեւ իրենց անընկճելի, հերոսական տոկունութեան վրայ, որով նրանք հիացրին աշխարհը և արտակարգ փայլ տւին իրենց ներաշնչական դատին: Իւրացնենք նրանց ընթացքը, հետեւենք նրանց օրինակին, որպէս զի գոնէ ապագայում կարողանանք մեզ ազատել այն դաւաճան դերից մեր սեփական շահերի ու զինակից եղբայրների վերաբերմամբ, որից աւելին ժամանակակից պատմութիւնը անարժան գտաւ տալու հայերիս:

Հին չէ մակեդոնական շարժումը: Դա զորագացաւ մեր աչքի առաջ և շատ աւելի կրտսեր է, քան հայկականը:

Առաջին մակեդոնական յեղափոխական կազմակերպութիւնը ծնունդ առաւ 1894 թւին բուն երկրում՝ գլուխ ունենալով մի «Կենտրոնական Կոմիտէ»: Անցան սակայն մի քանի ամիսներ — և ահա դրսում, Բուլղարիայի մէջ գտնուող մակեդոնացի հայրենասէրները, անհնարին տեսնելով ներսում ղեկավարել գործը, նոյն 94 թւի վերջին հիմնեցին Սօփիայում նոր կազմակերպութիւն՝ «Մակեդոնական Գերագոյն Կոմիտէի» վարչութեամբ: Ակսւեց մրցում «Ներքին» և «Արտաքին» կազմակերպութիւնների միջև, իր բոլոր ցաւալի հետեւանքներով: Միևնոյն ժամանակ իշխան

Ֆերդինանդ՝ կամենալով սիրաշահել Ռուսաստանին և նրանից ևս իշխան ճանաչել, խոստացաւ ցարի կողմովարութեան՝ «Բալկանեան Թերակղզում հնարաւոր բարգաւաճների առաջն առնել» և սկսեց հարաւորել մակեդոնական գործը Բուլղարիայում: Այդ կրկնակի արգելքների դիմաց՝ Սօփիայում հաստատուած «Գերագոյն Կոմիտէն» հազիւ կարողացաւ 1895 թւին մի քանի խմբեր երկիր մտցնել և այնուհետև տարիների ընթացքում մատնեց անգործութեան: Մինչ այդ վիճակի մէջ էր գործը Բուլղարիայում, «Ներքին կազմակերպութիւնը»՝ անպատրաստ և անզէն ժողովրդի մէջ, հազար ու մի դժուարութիւններով ու զրկանքներով՝ առաջ էր տանում երկրի յեղափոխական պրօպագանդը: Այդպէս շարունակեց մինչև 1899 թւը, երբ կառավարութեան ղեկը Բուլղարիայում անցաւ ռուսատեաց, ազատամիտ կուսակցութեան ձեռքը, որ համակիր էր մակեդոնական շարժման: «Գերագոյն Կոմիտէն» նորից կեանք առաւ և իր նախագահ Սարաֆովի հաշտարար ուղղութեան շնորհիւ՝ «Ներքին կազմակերպութեան» հետ համաձայնութեան յանգեց: Ըստ երևոյթին, դրանով պիտի վերանային մակեդոնական գործի շուրջը ծագած երկպառակութիւնները, բայց ահա 1900 թւին ընկնում է բուլղարական ազատամիտ միւնիստրութիւնը՝ տեղ տալով պահպանողական ռուսօփիլիններին: Սարաֆով և իր ընկեր Գաւրիլով 1901 թւի գարնանը բանտարկւում են՝ մեղադրւելով բուլղարական մի լրտեսի սպանութեան մէջ, ուրիշները քշւում են Բուլղարիայից կամ Սօփիայից, և մակեդոնական գործիչների մէջ հանգէս են գալիս տարբեր ուղղութիւններ: Գրանցից ոմանք անհրաժեշտ են գտնում յարմարել իշխան Ֆերդինանդի քաղաքականութեան, ուրիշները՝ ոչ: Կրկին պայքար, կրկին պառակտում, և այս անգամ արգէն դրսի գործիչների մէջ Յաղթութիւնը տանում են Սարաֆովի հակառակորդները և «Գերագոյն Կոմիտէում» մենք տեսնում ենք գրագէտ Միխայլովսկուն ու գեներալ Յոնչեվին, իբրև կառավարութեան կողմնակիցների: Խրախուսած այս աջողութիւնից՝ Յոնչեվ-Միխայլովսկուն կոմիտէն վճռում է հարաւորել նաև ներքին կազմակերպութիւնը և ամբողջ գործը իր ձեռքում կենտրոնացնել: Այդ նպատակով գեներալ Յոնչեվ՝ իր մի խումբ կողմնակիցների գլուխ անցած՝ 1901 թւի աշնան մտնում է երկիր: Մրցման շարժառիթներից թելադրւած այս արշաւանքը, սակայն, ունեցաւ ոչ այն արդիւնքը, որ ակնկալւում էր «Գերագոյն Կոմիտէն»:

Յոնչեվի արշաւանքին հետեւեցին՝ 901 թւի դեկտեմբերին ռուսաց միւնիստր Լամսգորֆի ճանապարհորդութիւնը դէպի Սօփիա ու Վիեննա և 903 թւի փետրւարին աւստրո-ռուսական դիմումները Թիւրքիային: Այդ միջամտութեամբ խնդիրը ստացաւ այնպիսի մի կենդանութիւն, որ «Գերագոյն Կոմիտէի» նախագահ Միխայլովսկին նոյնիսկ կարելի համարեց հեռանալ յեղափոխական ասպարէզից՝ յայտարարելով, որ այնուհետև գործը պէտք է թողնել

գիւանագիտութեան: Բայց աւստրո-ռուսական պահանջները՝ չեղանկով երկիրը խաղաղացնելու անհրաժեշտութեան վրայ, ձեռնարկելը բարեկարգութիւնները թողնում էին իրեն Ցաճկաստանին՝ առանց երաշխաւորելու արտաքին որեւէ հսկողութիւն: Պարզ էր, որ այդ միջոցը անկարող էր բուժել երկրի ցաւերը, և գործի բարձրութեան վրայ կանգնած գիտակից յեղափոխականները վճռեցին շարունակել կռիւը: «Ներքին կազմակերպութիւնը» որոշեց իր ամբողջ կազմով ոտի կանգնել: Մարտի 5-ին երկիր անցաւ Բօրիս Սարաֆով, որ մինչև այդ ժամանակ Եւրոպայում զբաղւած էր մի շարք ձեռնարկների նախապատրաստական հոգսերով: Վերջապէս գործին յարեցին նաև գններալ Ցօնչեվի երկրում թողած «Լեյտենանտները»՝ իրենց խմբերով Սկւեց կռիւը իր բոլոր փայլուն արտայայտութիւններով: Սալոնիկ, Կաստորիա, Մօնաստիր, Կրուշէվօ, Պրիլէպ, Ռազլըդ, Ադրիանօպօլիս, — ահա այն տեղերն ու վիլայէթները, որոնց տարածութեան վրայ ընթացաւ կռիւը: Տպաւորութիւնը այնքան մեծ էր, որ Մակեդոնիան ճանաչեց ամբողջ աշխարհում իբր պատերազմող կողմ: Ռուսաստանը և Աւստրիան ստիպեցին վերստին միջամտել և անցեալ հոկտեմբերի 22-ին ներկայացրին Բարձր Դրան պահանջների մի աւելի խիստ յայտագիր, որի համաձայն երկու պետութիւնները իրենց կողմից պիտի ունենան բարենորոգումների վրայ անմիջապէս հսկող ներկայացուցիչներ և բացի դրանից՝ ուստիկանութեան ու ժանդարմերիայի վերակազմումը պիտի յանձնւի եւրոպացի մի գններալի: Դա յեղափոխականների յաղթանակն էր:

Այս փոքրիկ պատմութիւնից մէկը տեսնում ենք, որ մակեդոնական շարժումը իր զարգացման մէջ զերծ չէ եղել անհամաձայնութիւններից, ներքին խռովութիւններից և տարբեր ուղղութիւններից: «Ներքին» և «Արտաքին» կազմակերպութիւններ, Սարաֆովի և Ցօնչեվի կուսակցութիւններ, «Արտաքին կազմակերպութեան» մէջ՝ մինչև անցեալ տարի միշտ իրար հակառակ, իրարից բաժան — ահա այդ կարգի խոշոր երևոյթները: Բայց դրա հետ միասին մէկը տեսանք նաև, որ չնայելով եղած հակառակութիւններին ու պառակտումներին, ներկայ տարւայ ընթացքում բոլոր երեք բանակներն էլ պատում էին միակ խնդրի շուրջը և դրսի աշխարհի առաջն էին բերում ոչ թէ իրենց անհամաձայնութիւններն ու տարբեր ուղղութիւնները, այլ միմիայն իրենց գործերը՝ բոլորը նւիրած մի ընդհանուր նպատակի:

Այդպէս է կեանքի, գործի, գաղափարի ամենակարող ուժը. եթէ նա չէ աջողում այս կամ այն շարժման ընթացքում ի մի գումարել միեւնոյն նպատակին ձգտող զանազան խմբումները, պատ կրիտիքական բուպէին նա վերցնում է նրանցից այն, ինչ կարող է տալ իւրաքանչիւրը: Հարկաւոր է միայն, որ դրանք մնան միշտ գործի հիմնական հողի վրայ: Այո, կուսակցական, խմբական ձգտումները

միշտ հալւում են կռւի հրեղէն բովի մէջ, եթէ դրանք չեն շեղւում իրենց էական կոչումից:

Բայց վայ այն ժողովրդին, որի աչքերը այնքան կը մթագնեն, որ անկարող կը լինի զանազանել իրական գործի սահմանները՝ ստորկրթերի և փոքրագի ինտրիգների խաւար աշխարհից: Այն ժամանակ նա կ'արտադրի վատ առողջ անձոնի հոսանքներ միայն, որոնցից ինքը՝ հզօր կեանքն անգամ անկարող կը լինի ուէ բան պոկել: Ինչ կարելի է վերցնել այնտեղից, ուր դրական ոչինչ չկայ... Եթէ իրերի ընթացքը իր տարերային ուժով կարողացաւ վերջիվերջոյ մի դրական յայտարարի վերածել մակեդոնական կուսակցութիւնների իրար հակառակ ուժերը, դա տեղի ունեցաւ շնորհիւ այն միակ պայմանի, որ այդ կուսակցութիւնները ուրիշ միջոց ու ասպարէզ չ'որոնեցին իրենց մրցակցութեան համար, բայց եթէ միայն կռւի և ժողովրդի կազմակերպութեան ասպարէզը բռնեց իր կր ու մ: Այնտեղ վերաւորեց գններալ Ցօնչեվ իր ընտրութիւնից 1 1/2 տարի չ'անցած: Այնտեղ էին կենտրոնացել «Գերագոյն Կօմիտէի» բոլոր տրամադրելի ուժերը: Այնտեղ կուեց 8 ամսայ ընթացքում՝ երկրի մէջ ցրւած իր համախոհների ահագին բանակով՝ Բօրիս Սարաֆով: Այնտեղ էին գործադրել Սարաֆովի ձեռք բերած դրամական բոլոր միջոցները: Այնտեղ էր, վերջապէս, իր հիմնելու առաջին օրից «Ներքին կազմակերպութիւնը»:

Դառնալով մեր իրականութեան, պէտք է խոստովանենք, որ ճիշտ է, մեզ հայերիս, պակասում է, այո, շատ է պակասում բարոյական հոստաութիւն՝ կեղտը մաքուրից, պոռոտախօսութիւնը լուրջ աշխարհայեացքից, դերասանութիւնը անձնւիրութիւնից զանազանելու համար. ճշմարիտ է, երբեմն յուսահատութեան կարելի է հասնել, տեսնելով, թէ ինչպէս մեր մէջ մինչև այժմ անորոշ, առաձգական են ճշմարիտ յեղափոխական գաղափարի և դրական գործունէութեան հասկացողութիւնները. իրաւ է, չէ կարելի առանց խորին գարշանքի դիտել թէ ինչպէս զանազան կարգի խրտւիլակներ, կեղծ ու լպիրշ կարիւրիսաներ, յանուն գործի, շարունակ անբարոյականացնում են ժողովուրդը, — բայց մենք յոռետես չենք և կարծում ենք, որ այդ չէ կարող երկար տևել: Խեղճ, տանջւած, իր երկար պատմութեան ընթացքում երբեք պայծառ օր չտեսած, յուսատու ձայն ոչ մի տեղից չլսած, ամէն բանի կարօտ, ամէն բանի ծարաւ հայ ժողովրդի հոգեբանութիւնն է այդ, որ այսօր առատօրէն հարստահարւում է իր ապօրինի զաւակների կողմից: Կը գայ սակայն օրը, երբ կը փոխւի ժողովրդի հոգեբանութիւնը, երբ նա կը սովորի պահանջկոտ լինել: Այն ժամանակ այլևս դժւար կը լինի գոհացում տալ նրան կեղծ, անբովանդակ և ոչ մի բանի չպարտաւորեցնող խօսքերով. այն ժամանակ այլևս անկարելի կը լինի նոյնիսկ ամենահաճառելի ճիգիւնների համար՝ ճոռումաբանել յանուն գործի, — ճոռումաբանել, որպէս զի իրենց տրամադրելի ուժերից ու միջոցներից 1/10 մասն անգամ երկիր չմտնի, ժողովրդի

կազմակերպութեան, նրան զինելուն կամ այս ու այն դրական ձեռնարկներին չյատկացել: Աշխատենք փութացնել այդ բազմալի օրը և չկորցնենք մեր յոյսը, որ այսօր այնքան հիասթափութիւն ու զղանք պատճառող այլևայլ խմբակները ժամանակի ընթացքում վերջապէս մի կողմ կը շարժուեն՝ թողնելով ասպարիզում իրենց հետևողների առողջ ու անվթար մասերը միայն, որոնցից անշուշտ կ'օգտուի գործը, որոնց ուժերը կը կշննի, կը յափշտակի կենսքի անդիմադրելի յորձանքը:

Տարակոյս չկայ, որ մակեդոնական խնդիրը այսօր դեռ լուծւած չէ կարելի համարել: Աւստրո-ուղտական համաձայնութեան նոր պահանջները բաւարարութիւն չեն տալիս թէ երկրում և թէ դրսում հող գտած ոչ մի առողջ հոսանքի, և այդ պատճառով ամենաշատը՝ դրանք կարող են միայն մի առժամանակ ընդհատել գործը, մինչև որ ժողովուրդը նոր ուժ ստանալով՝ կրկին դաշոյնը ձեռք կ'առնի: Սակայն ինչ և լինի, ահեհրէ և, որ շարժումը միանգամայն կանոնաւոր ճանապարհի վրայ է և մակեդոնական հարցը այսօր միջազգային ամենատար խնդիրն է մերձաւոր Արեւելքում:

Մեզ մնում է միայն նախանձել մակեդոնացիներին, ինչպէս մի ժամանակ նրանք էին նախանձում հայերիս: Չենք ուզում ուրանալ, որ մակեդոնացիները ունեն որոշ առաւելութիւններ մեզ հետ համեմատած: Մակեդոնիան կպած է Բուլղարիային, ուր ընդհանուր առմամբ մակեդոնական խնդիրը ազատ պրօպագանդի առարկայ է: Բուլղար ժողովուրդը և զորքը համարեա ամբողջովին համակրում են իրենց եղբայրների շարժման: Եղել են տարիներ, ինչպէս Ռադօսլավովի մինիստրութեան ժամանակ, երբ կառավարութիւնը նոյնիսկ աջակցել է յեղափոխական կազմակերպութիւններին: Աերջապէս, բուլղարներ և մակեդոնացիք ունեն անսահման հաւատ դէպի իրենց շարժումը: Բուլղարիայի ազատութիւնը՝ կռուով

ձեռք բերւած՝ և Արեւելեան Ռուսիայի միացումը Բուլղարիային — դրանք փաստեր են, որ տեղի ունեցան մի սերնդի աչքի առաջ և այդ պատճառով համոզումը վերջնական յաղթանակի մասին ընդհանուր է մակեդոնական ժողովուրդի մէջ: Բայց և այնպէս՝ ի նկատի ունենալով մակեդոնական շարժման նորութիւնը, ժողովուրդի աղքատութիւնն ու տգիտութիւնը, յոյն և սերբ ազգաբնակիւթիւնների թշնամութիւնը դէպի բուլղար տարրը և տաճիկ կառավարութեան ուժն ու կրկնակի հսկողութիւնը եւրօպական վիլայէթներում — կարծում ենք, որ սխալ կը լինէր վերագրել յեղափոխականների աջողութիւնը միմիայն վերոյիշեալ առաւելութիւններին:

Միևնոյն պայմաններում, մեզ թւում է, կարելի էր՝ հետևելով կուէի ուրիշ տաք տիկի, զոկել շարժումը իր տեղական բնաւորութիւնից, որ այնքան մեծ նշանակութիւն ունեցաւ խնդրի համար:

Երկրում, բուն ժողովուրդի մէջ, լայն բազմակողմանի ծրագրով տարւած կազմակերպութիւնը և գիտնալար ժողութիւնը միացած ցուցական բնաւորութիւն կրող մի շարք ձեռնարկների հետ՝ անտարակոյս պայմանաւորեցին կուէի յարատեւութիւնը: Ահա որ ընդհանուր մեծաբանակ զօրքերի և որոշ վայրերում կենտրոնացած յեղափոխական բանակների միջև, զինւորական պահանջների և պահեստների, տաճկական գիւղերի ու մզկիթների ոչնչացումն առանձին խմբերի ձեռքով ամբողջ քաղաքների, երկաթուղիների, նաւերի, կայարանների ու կամուրջների աւերումն էր — ահա մակեդոնական տաք տիկի արտայայտութիւնները, որ այնքան զօրաւոր կերպով անդրադարձան դրսի աշխարհի վրայ և տիեզերական հակամարտ շահերի ու անվերջ բարդութիւնների մէջ կարողացան քառորդ դարի փոշու տակից լոյս աշխարհ հանել Բերլինի դաշնագրի 23-րդ յօդւածը և հոգի ու մարմին ներշնչել նրան:

Հրահանգէ՛ք օրինակ:

Բ Ա Ս Ն Ե Ն Ի Ը Ն Դ Հ Ա Ր Ո Ւ Մ Ն Ե Ր Ը

«Դրօշակի»-ի անցեալ համարում մենք տպել էինք Պարսկաստանից ստացւած մի հեռագիր՝ «Դաշնակցութեան» խմբի վերջին ընդհանուր և կոիւնների մասին: Ներքեւ ընդում ենք այդ հեռագրի վերաբերեալ տեղեկութիւնները՝ ստացւած զանազան վայրերից:

Կարս, 23 սեպտեմբեր 1903

Սեպտեմբերի 17-ին խումբը անցնում է սահմանը ապահով կերպով, մօտ 90 հոգով: Մի քանի վերստ դէպի ներս՝ հովիւները նկատում են և մինչև անգամ կրակում, բայց տղերքը չեն պատասխանում և անյայտանում են: Նորից պատահում են հովիւների և նորից ազատուում: Աերջապէս գիշերւայ ժամը 3-ին անցնում են Արաքսը:

Այստեղ խմբապետը 19 մարդով բաժանւում և առաջ է գնում Իւզվերանի մէջ՝ տեղ պատրաստելու, մնացածները, Նեվրուզի առաջնորդութեամբ, կամաց-կամաց առաջ են շարժւում:

Ճանապարհին 13 հոգի յոգնում են և Սղութա ՍԵՐՈՒՅԻ հետ (հայր իր երկու որդիներով կուէի եկած) մնում են Արաքսի ափին: Դեռ լոյսը չբացւած՝ վերջիններս դէպքի են բռնւում և հերոսաբար կռւում են մինչև ցերեկայ ժամի 10-ը: Նեվրուզի առաջնորդութեամբ գնացող խումբը, նոյնպէս պատահում է մի թիւրքի որը անցնում է եղել նրանց մօտից, դրան կանչում են իրենց մօտ և տեղեկութիւններ հարցնում: Թիւրքը պատասխանում է, թէ ինքը լսելով որ կուէի կայ իրենց աշխրանքների մէջ, եկել է տեղեկութիւններ հաւաքելու: Տղերքը իսկոյն նրա ձեռները կապում են: Թիւրքը

աղաչում է բաց թողնել և չսպանել իրեն. մերոնք հասկացնում են, որ իրենք չար մարդիկ չեն, որ խաղաղ ժողովրդի հետ գործ չունեն և, և պահանջում են, որ նա միայն ճանապարհ ցոյց տայ իրենց դէպի Խնուս:

Թիւրքը առաջնորդում է դէպի դիրքեր և, զգուշացնելով զինւորներից ու քրդերից, ճանապարհ է ցոյց տալիս: Մօտաւորապէս օրւայ ժամը 11-ին (մինչ այդ՝ դրանք նկատւած չեն լինում և չեն էլ կուռում) յանկարծ վրայ են հասնում վեց զինւած ձիաւոր քրդերու նեվրուզի մօտ եղած տղերքը կրակ են անում, քրդերից երեքը ընկնում են, իսկ երեքը փախչելով՝ հափար են կանչում: Կռիւր սկսում է տաքանալ: Խմբից 27 հոգի բաժանւում են՝ աւելի բարձր դիրքերը բռնելու համար, բայց այնտեղ ջուր չլինելու պատճառով՝ կրկին իջնում են ներքև և լաւ դիրքերից զրկւում:

Ներքև իջնելու ժամանակ զարկւում են 7 տղայ, որոնց մէջն է Բագւից եկած Ֆէլդէր Զ.Ա.Ե. Մնացածները իջնում են, դաշտի վրայ դիրք գրաւում և կուռում մինչև գիշերւայ ժամը 12-ը: Այստեղ, ի միջի այլոց, զարկւում է դրօշակակիրը, և երբ մի ուրիշը գնում է դրօշակը փրկելու՝ նրան էլ են զարկում: Երկու ընկերները փաթաթւում են դրօշի տակ և այնպէս մնում...

Նեվրուզի և իր հետ եղած մարդկանց մասին լուր չկայ: ՄԵՐՈՒԲԸ 60 տարեկան մի ծերունի, զբրկւելով իւր երկու տղաներից, վճռում է, ինչպէս և լինի, իր մօտ եղած Ֆէլդային երով առաջ երթալ... «Մենք տաճկահայերս — ասում է նա — ինչ գնով լինի, առաջ պիտի երթանք: Ռուսաստանից մեր երեսը չպիտի տեսնեն այլևս. բաւական է, որքան փախանք նրանց մօտ»:

Վերև ասացի, որ հետևակների խմբապետը 19 հոգով գնում է Իւզվերան տեղ պատրաստելու: Հասնում են գիւղ, բայց գիւղացիք վախենալով կառավարութեան վրէժխնդրութիւնից, չեն ընդունում նրանց: Խումբը լատիւսած է լինում անցնել Բոցիկի լեռները:

Անցնելով ձիաւորներին: Սրանք իրենց գծով ապահովաբար հասնում են Գոմաձոր և անցնում են դէպի Բոցիկ լեռները՝ դիրք գրաւելու: Հասնելով փոքրիկ Բոցիկ, հանդիպում են մեր տղաներին, նշաններով իմանում են, որ մերոնք են, միանում են և գիմում դէպի մեծ Բոցիկ: Բարձրանալու ժամանակ, դժբախտաբար, նրանք նկատւում են շրջակայ թիւրք և քիւրդ գիւղերից: Սկսւում է թիւրքական վտանգալից հափարը... և ապա կատաղի կռիւ... Կուռում են գիշերը և միւս օրը շարունակ, առանց զոհ տալու:

Երեք ամբողջ օր հանգիստ չառած, համարեա ուժասպառ, վճռում են ինչ գնով էլ լինի՝ մտնել մի հայկական գիւղ, մի քիչ հանգստանալ և ապա կամ առաջ երթալ կամ նոր ոյժերով կուռել... Առանց նոհ տալու վերադառնում են Գոմաձոր: Այստեղ, դժբախտաբար, շուտով իմացւում է խմբի ներկայութիւնը և սկսւում է նոր հափար. գալիս են ահագին քանակութեամբ զօրքեր ու քրդեր: Տեսնելով, որ հանգստանալ չէ յաջողւում, տղաները դիրք են գրաւում գիւղի որոշ տեղերում, դրօշակը պարզում են գիւղի մէջտեղ և «Մեր Հայրենիքով» բաց անում կռիւր...

Թուրք կառավարութիւնը լարում է իր ամբողջ ուժը, ջորք է կանչում Էրզրումից, Դալի-Բարայից, Ղաւրա-քիլիսայից և այլն. նա չի մոռնում և թնդանօթներ բերել տալ. տասնեակ անգամներ թնդանօթ են

արձակում, բայց ոչ մի հատը նպատակին չէ հասնում:

Տղաները՝ ամբողջ ցերեկը կուռելով, տալիս են միայն մէկ զոհ — Բագւից եկած ՆԻԿՕԼԷ: Թշնամու ջարդը մեծ է: Մերոնք խլում են թշնամու ձեռքից բազմաթիւ մարդէր հրացաններ, բայց տեսնելով, որ փամփուշտների մի օրւայ պաշար է մնացել և առաջ գընալու հնարաւորութիւն չկայ, որոշում են վերադառնալ Ռուսաստան, կրկին նոր պաշարով դառնալու յուսով, (ընդամենը 6 ժամւայ ճանապարհ պիտի գընային): Թշնամու ձեռքից խլում են 19 ձի, տալիս են հետևակ տղաներին և ապա 70 մարդով ուրախ ու զւարթ վերադառնալու պատրաստւում: Դժբախտաբար, սահմանից մօտ մի ժամ հեռաւորութեան վրայ կրկին բռնւում են կռիւ. մի մասը — 14 հոգի, Զաւլա դի առաջնորդութեամբ — ճողոպրում ու հասնում են ռուսաց սահմանին, բայց սահմանը անցնելուց յետոյ 10 հոգի Ստահան բռնւում են և բերւում Ղարադուրուտ: Դրանց մօտ լինում է 8 հատ մարդէր հրացան և 7 հատ քրդի ձիաներ: Խմբի մնացած մասերը ուղղւում են դէպի ուրիշ կողմեր:

Ռուսական սահմանապահ զօրքի հրամանատարին ուղարկել են թիւրքական Ղարա-քիլիսէ տեղեկութիւն բերելու: Թիւրք հրամանատարը զժգոհութիւն է յայտնել, որ ռուսները սահմանը կանոնաւոր չեն պահում, որ 600 Ֆէլդայիներ անցել են, ահագին կոտորած ու աւերած առաջ բերել էրենց տակով՝ 400 մարդ խուժանից ու զինւորներից է ընկել: սպանւել է մի հազարապետ, մի դայմագաւ, 3 օֆիցեր, 5 դարաբաշի և սահմանագլխի յայտնի Ռաշիդ փաշայի մեծ որդին, որ քիւրդ կատաղի ցեղապետներից էր:

Էրզրում, 21 հոկտեմբեր

Օրւայ խօսակցութիւնը այստեղ Բասենի կռիւն է: Դէպքը կը պատահի Գոմաձորի և Իւզվերանի մօտ: Տղայք իրենց խոհեմ ընթացքով իրաւամբ հրաշքներ կը գործեն: Երբ կը տեսնեն զօրքին մօտենալը, շուտով իրենց համար դիրքեր կը բռնեն լեռներուն վրայ և կը սկսին նախ քիւրդերը — որոնք նախադարձակ գունդը կը կազմեն այդպիսի պարագաներուն — և յետոյ զօրքերը իրարու ետեւէ ջարդել: Էրզրումէն նոր զօրքեր ղրկւեցան, իրենց հետ ունենալով քանի մը հատ թնդանօթ: Զօրաց հրամանատար Թէֆիկ փաշան, երբ կը տեսնէ իր զօրքերուն կոտորածը և միւսոյն ժամանակ խումբ մը մարդոց այդչափ զօրքով բան մը չկրցած ընելը՝ կը զայրանայ և առանց խորհելու գիւղերուն վրայ թնդանօթ արձակել կուտայ: 61 ռումբ կը նետւի առանց մէկ հատը պայթելու. միայն Գոմաձորի եկեղեցու մէկ կողմը կը փլի: Գոհ չի մնար ասով. հայ տղամարդիկը կիններէն զատել կուտայ, որ հրացանի բռնէ, բայց բարեբախտաբար իր օգնական ԱՏմէդ փաշան վրայ կը հասնի և կը ցուցնէ, թէ ինչ մեծ պատասխանատուութիւն պիտի ծանրանայ իր վրայ և թէ ինքը անգէն ժողովուրդին հետ գործ չունի, մինչդեռ բուն թշնամին դիմացն է:

Տղայք դիւցազնաբար կուռելով յաղթական դուրս կուգան: Մերոնց կորուստը կը հասնի 36 հոգու, չհաշւած 9 հոգի, որ գերի կը բռնին: Վերջիններիս մէջ են Ղարաբաղի ՄԵԼԻՔԸ, Ղարսեցի ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԸ և գանձակեցի ԱԼԵՔՍԱՆԸ, որ հաւանականօրէն կը յանձնւին:

ուս կառավարութեան: Թշնամիէն զո՛հ են գնացած 200 քիւրդ, որոնց մէջն են նաև քանի մը քիւրդ ցեղապետներ և 150-էն աւելի զօրք, ինչպէս նաև հազարապետ մը և քանի մը հարկւրապետներ: Թշնամու կորուստի այդ թիւը, որ կը քաղենք քիւրդէ մը, շատ հաւանական կը թւի: Փէդայիներու խուճըր, չնայած իր թւի փոքրութեան, մեծ սարսափ թողուց տաճկաց վրայ թէ Բասեն և թէ Էրզրում: Քաղաքիս մէջ խիստ հսկողութիւն կայ: Ամբողջ զօրքը շարժման մէջ է: այստեղի զինւորները կը ղեկեն Մուշ կամ Բասեն և նորեր կը բերեն Երզնկայէն:

* * *

Բասեն, 25 հոկտեմբեր

Հայ յեղափոխական դրօշակը ծածանւեց Բասենի բարձունքների վրայ ևս:

Չիաւոր ու հետեակ հայրուկային խմբերը խրոխտ առաջ էին ընթանում՝ ամեն մի արգելք ոտքի տակ առած, երբ թշնամուց նկատելով՝ ստիպւեցին կուր բռնել:

Մեր կորուստը փոքր չէ, բայց տաճիկն ու զինւորը, քիւրդն ու համիդիէն, չէրբէզն ու մուհաջիր՝ տեսան հայ

յեղափոխականի կրակը... Այսօր Բասենում օրը ու գիշեր վերաւոր զօրքերին սայլերով քաշքշում են Դաւիթ-Բաբայից Հասան-Ղալա ու Հասան-Ղալայից դէպի Կարին: Սպանել են բաղմաթիւ զինւորներ և 150-ից աւելի քիւրդ, չէրբէզ ևն: Վերաւորեալների թիւը նոյնպէս չափազանց մեծ է: Իսկ հայրուկներից զոհւել են 34 և ձերբակալւել են 11 հոգի: Զօրքերից մեր խմբերը խլել են բաղմաթիւ ձիաներ և բռններով ռազմավորւել: Ձերբակալւած ընկերներից մի քանիսը գտնուում էին Հասան-Ղալայի բանտում, բայց այժմ փոխադրւել են Կարին: Լուր առանք, որ նրանցից մէկը՝ իր ստացած վերքերից վախճանւել է և թաղւել Կարինում շուք ու հանգիստով:

Ամէն տեղ մահադականների մէջ այժմ խօսում են այդ ընդհարման մասին և երբեմն՝ մեծ երկիւղով: «Չլինի թէ էլի հավար լսւի՝ թէ ֆէդային անցաւ», լսում ևս մեկից: «Հեռու, հեռու թող լինի մեզանից այդ աւերիչ կրակը», ասում է թիւրք պաշտօնեան և աչքը փակում: «Թող կործանւի այսպիսի կառավարութիւն, ոչ հանգիստ ունենք, ոչ դադար», զայրացմամբ բացականչում է խաղաղ միւսիւլմանը...

ՀԱՅԿԱՅԱՆ ՅՈՅՅԵՐ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

XIV. ՇՈՒՇԻ

Շուշիում կալաճների գրաւումը նշանակած էր սեպտեմբերի 10ին, երբ պիտի գար նաև նահանգապետը՝ անձամբ ղեկավարելու Յափշտակող Յանձնաժողովի անկախ լինելը և ժողովրդին ահ ու սարսափ ներշնչելու համար: Բայց՝ մտածելով, որ քանի ուշանայ գործը՝ հայերը այնքան աւելի կը պատրաստեն դիմադրութեան, սեպտեմբերի 8-ին նահանգապետը արդէն Շուշի էր:

Լցնելով քաղաքը ահագին զինւորական ուժով, նահանգապետ Լուցաու այդ օրը հրաւիրեց իր մօտ քաղաքի ականաւոր հայերին և բացատրեց նրանց իր գալու նպատակը: «Յունիսի 12-ի կարգադրութիւնը իրագործելու համար՝ պետական Յանձնաժողովը վաղը պիտի սկսէ իր գործը: Լսել եմ սակայն, որ հայերը ուզում են հակառակել կալաճների գրաւման: Այդ առթիւ ահա յայտնում եմ, որ հրահանգ ունեւմ բոլոր հայերին կոտորելու, եթէ անհնար չլինի, զանգուծեան ուէ նշոյլ ցոյց տրւի: Խորհուրդ եմ տալիս ձեզ՝ ուէ դիմադրութեան առաջը նախօրոք առնել»:

Միւս օրը պ. Լուցաու Յափշտակող Յանձնաժողովի հետ՝ շրջապատւած բաղմաթիւ ստրաժնիկներով ու կօշակներով, ամենքն էլ զոդդողալով, յուլւած՝ դիմեցին դէպի հայոց կօնսիստօրիան: Այստեղ, դեռ ներս չմտած, կովկասեան Կէսլէր-Գալիցիին «խելօք» ու «հեռատես» կամակատարը՝ պատուիրեց նախ փորել կօնսիստօրիայի շինութեան շուրջը, որովհետեւ «տեղեկութիւն էր ստացել», իբր թէ հայերը այնտեղ ուժանակ են դրել և մտադիր են ամբողջ Յանձնաժողովը Լուցաուի հետ միասին՝ օդը ցնդեցնել: Աշխատանքը սակայն իզուր անցաւ. ոչ մի տեղ ոչինչ չկար: Կեղծ, յիմար, վախկոտ ու բնականաբար ոչինչ չկար: Կեղծ, յիմար, վախկոտ ու բնականաբար կասկածոտ կառավարութիւնը միշտ այդպէս, միշտ՝ ստացւած տեղեկութիւնների՝ համաձայն է գործում: Պատերի

շուրջը փորեցին, որովհետեւ Լուցաու «տեղեկութիւն էր ստացել», որ հայերը... Եւ: Ներքին գործոց մինիստրութիւնը և յետոյ կայսրը յարեցին կալաճների յափշտակման առաջարկին, որովհետեւ «կովկասեան գըլխաւոր վարչութեան հաւաքած տեղեկութիւններից երեւաց որ... (տես բարձրագոյն հրաման):

Վերջապէս, Յափշտակող Յանձնաժողովը մտնում է կօնսիստօրիան և պահանջում է յանձնել քաղաքի եկեղեցիների ունեցած-չունեցածը: Կօնսիստօրիայի անդամները, յենւելով կաթողիկոսի կարգադրութեան վրայ, հրաժարւում են ուէ բան կամովին յանձնել: Նահանգապետը բռնի ցուցակագրում է բոլորը, կողոպտում է գանձարանը և Յանձնաժողովի հետ՝ իրենք-իրենց արձանագրութիւն կազմելով՝ դուրս են գնում յաղթական հանդիսաւորութեամբ: Բայց, վսեմից մինչև ծիծաղելին մի քայլ է միայն... Կօնսիստօրիայից ոտը դուրս գնելուն պէս՝ Յանձնաժողովը յայտնում է փողոցներում, պատուհաններում, կառուրների ու պատշգամբների վրայ հաւաքւած խուռն ու մողեզնոտ բաղմութեան դիմաց... Սուղոցներ, աներկիւղ բողոքի բարձրաձայն բացականչութիւններ, նահանգապետին ուղղած ծաղր ու հայհոյանք, տեղում են ամէն կողմից: Անկարող առաջ քայլելու, նահանգապետը հրամայում է ստրաժնիկներին ու կօշակներին՝ բռնել ամբոխը և մաքրել փողոցները: Սկսւում է ընդհարում: Կօշակների հրացանաձգութեան պատասխանում է ժողովուրդը նոյն ձևով: Պատշգամբներից և փողոցներից տեղում է կօշակների վրայ կրակ և մի բոլորում անհաշիւ զոհեր: Օր-ցերեկով տեսնել մօնղօլների աւանդապա՛հ աւազակապետութեան սխրագործութիւնը և լուել՝ չէ՞ որ ամօթաբեր պիտի լինէր հայկական անկախութեան վերջին մնացորդների որդան՝ Ղարաբաղի

համար: Եւ շուշեցին զէնքով դիմադրեց լուցառուի խմբապետութեամբ հայ եկեղեցու կալւածները յափշտակող գողերին:

Ընդհարումից յետոյ՝ նահանգապետը սկսեց քաղաքում խուզարկութիւններ և ձերբակալութիւններ: Բանտարկւեցին նոյն գիշերը մօտ 120 մարդ, որոնց մէջն են քաղաքագլուխը, թատրոնատէր Խանդավերեանը, 7 աշակերտէական գպրոցից և 30 աշակերտ թեմականից:

Ահա ամբողջ մի շաբաթ է, երեկոյեան ժամը 6-ից յետոյ փողոցը դուրս եկած ամէն մի մարդ ձերբակալում են: Ո՛չ մի խանութ չէ բացուում, դատարան, քաղաքային ինքնավարութիւն չեն գործում: Ինքը նահանգապետ լուցառու է ամէն բան կարգադրում: Կողակների վոհմանները վիստով են քաղաքի իւրաքանչիւր անկիւնում և օր ու գիշեր զանազան վայրենութիւններով կարծես ուզում են իրենց բարբարոս նախահայրերից գերազանցել: Վերին աստիճանի ծանր, լարւած դրութիւն է...

XV ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ

Եկեղեցական կալւածքները Յափշտակող Յանձնաժողովը իմաց էր տւել հոգեւորականութեան, թէ պիտի գայ սեպտեմբերի 20-ին: Ժողովուրդը՝ իմանալով այդ նշանակաւ օրը հաւաքուում է մայր եկեղեցին, խլում է երեցփոխից եկեղեցու բանալիները և բաժանելով մի քանի խմբերի՝ դիմում է միւս եկեղեցիները, որպէսզի նրանց բանալիներն էլ իր ձեռքը ձգէ և ստիպէ Յանձնաժողովին կողոպուտի ճանապարհով միայն գործ տեսնել: Հինգ եկեղեցիների բանալիները աջողութեամբ խլում են երեցփոխներից, իսկ մնացած երկու եկեղեցիների բանալիները արդէն անհաստատրիմ երեցփոխները իրենց կամքով յանձնած են եղել կոմիսսիային:

Այս հանգիստւոր պոյոյտը անելուց յետոյ՝ մի քանի հազար հոգուց բաղկացած ամբողջ կրկին հաւաքուում է մայր եկեղեցու շուրջը: Յափշտակող Յանձնաժողովի և գաւառապետի երեւալուն պէս՝ ժողովուրդը դիմաւորում է նրանց ազմուկով ու սուլոցներով: Գաւառապետը սկսում է խօսել և հնազանդութեան ու համակերպութեան քարոզներ կարդալ՝ ձգնելով մինչև իսկ ապացուցանել, որ հայերը պիտի օգտւին նոր կարգադրութիւնից: Բայց արդար զայրոյթով լի ժողովուրդը մի քանի անգամ կտրում է այդ վարձկանի խօսքը և ի վերջոյ սպառնալիքներ է արձակում նրա հասցէին: Գաւառապետը բերել է տալիս հրդեհաշէջներին՝ ջրով ամբոխին ցրելու համար, բայց դա էլ չի աջողում: Այն ժամանակ, ինչպէս միշտ, հանդէս են գալիս կողակներ և մտրակներով ու ատրճանակներով մաքրում են հրապարակը: Շատերն են ծեծւել, մի քանի օրիորդներ ուշաթափւել են և բաւական թւով երիտասարդներ են ձերբակալւել:

Չնայած ոստիկանութեան այդ յաղթանակին՝ խռոնակութիւնը այնքան մեծ էր և եկեղեցիների բանալիները այնպիսի լաւ ձեռնարկում, որ Յանձնաժողովը չկարողացաւ այդ օրը ոչինչ անել և ձեռնունայն հեռացաւ:

Վերջաբանը սակայն ողբալի է:

Անցաւ մի շաբաթ, և ահա հոկտեմբերի 5-ին թէ 6-ին Յափշտակող Յանձնաժողովը եկաւ քաղաքային վարչութիւն և հրաւիրեց այնտեղ մեր երեցփոխներին: Վերջիններս, որոնք սիրում են միշտ ժողովուրդի մէջքի

ետեը թագնւել, դէմ առ դէմ կանգնելով չինովիկների առաջ, նրանց բոլոր հարցերին դաւաճանօրէն բացատրութիւն են տալիս և յայտնում են մեր 7 եկեղեցիների սեփականութեան վերաբերեալ պահանջող տեղեկութիւնները: Այնուհետեւ բոլորն էլ ստորագրում են նաև կազմած արձանագրութիւնները, բացի ս. Գէորգ եկեղեցու երեցփոխ պ. Մ. Պօպովից, որ միակ պարտաճանաչ անձը հանգիստացաւ այս գործում:

Այս առթիւ լոյս է տեսել քաղաքում մի գաղտնի պրօկլամատիօն, որը հրաւիրում է ժողովուրդին պատժել «աղա-երեցփոխներին»:

Միաժամանակ Յանձնաժողովը գնաց նաև թեմական դպրոցը: Թեմականի տեսուչ 2 արիսեանը բոլոր հարկաւոր տեղեկութիւնները սիրով յայտնել և թըղթերը ստորագրել է:

Յանձնաժողովը գիւղերում աւելի քիչ աջողութիւն ունեցաւ: Գիւղերի արիասիրտ երեցփոխները ոչինչ չեն տւել կամ յանձնել: Նրանք ամէնուրեք դիմաւորել են Յանձնաժողովին «չգիտենք», «չենք յիշում» և այլ այսպիսի խօսքերով:

XVI ԷՋՄԻԱՍԻՆ

Նախորդ նամակումս արդէն գրել էի, որ կալւածները Յափշտակող Յանձնաժողովը, էջմիածնապետական գիւղերը ապարդիւն պատելուց յետոյ, վերադարձել էր Երևան, թերեւս փոքր ինչ դադար առնելու և նոր հրահանգներ ստանալու: Այժմ, հիմնւելով իրողութեան վրայ, կարող եմ հաղորդել, որ Յանձնաժողովը աջողութեամբ վերսկսեց իր աւազակային արշաւանքները:

Սեպտեմբերի 23-ին եկաւ Յանձնաժողովը դարձեալ էջմիածին, պատշաճ թաղի-թուղաներով հանդերձ: Տեղ հասնելուն պէս—չգիտեմ արդէն այս քանիներորդ անգամ է—կրկին դիմում են վեհափառ կաթողիկոսին ու պահանջում էջմիածնի գանձարանի բանալին: Վեհափառը, այս անգամ արդէն զայրացած, պատասխանում է. — «Քանի՞ անգամ ձեզի արդէն ըսած եմ, որ ոչինչ տալիք չունիմ: Վերջին անգամ կ'ըսեմ, գնացէ՛ք, ինչ կ'ուզէ՛ք՝ ինքներդ ըրէ՛ք»:

Ուժի վրայ հիմնւած «օրինաւոր աւազակները» դուրս են գալիս վեհափառից և ուղղւում դէպի Սինօգի գանձարանը:

Յանձնաժողովի նախագահ՝ Երևանի փոխ-նահանգապետ Նակաշիձէ, քաղաքից իր հետ վերցրած փականագործին հրամայում է կոտորատ եւ գանձարանի երկաթէ կասսան և բանալ գուռը: Հրամանը կատարւում է, ի հարկէ: Օր-ցերեկայ պաշտօնական աւազակախումբը այդ ձեռով էջմիածնի գանձարանից վերցրել է կանխիկ դրամ 14 հազար ռուբլի, կտակներով և նուէրներով էջմիածնի վանքին թողած արժէքաւոր թղթեր՝ մօտաւորապէս 400 հազար ռուբլու մի շարք վաւերաթղթեր, 6 ֆունտ հին արծաթ դրամներ, 1 ֆունտ տաճկական ոսկի լիւրաներ և ուսուց ոսկի դրամներ: Բացի այդ, ցուցակագրել է թանգարանի իրեղէնները և առհասարակ վանքի շարժական ու անշարժ կայքերն ու գոյքերը: Չմոռանամ աւելացնել, որ նախքան այդ աւազակային արշաւանքը կատարելը, վանքի բոլոր դռները փակել են տւել, զինւորներով լցրել են վանքի, վեհարանի, ճեմարանի և Ղա... փակերը,

իսկ վանքը չորս կողմից՝ ձեմարանն էլ հետը, շրջապատել են կողակներով և ձիաւոր պահստորներով: Յանձնաժողովը էջմիածին մտնելուն պէս՝ Հայրիկը թողնում է վեհարանը և առանձնանում «Հռիփսիմէ» կոչւած վանքում, որը մէկ վերստ հեռու է Մայր-Ցածարից:

Այդպէս շարունակ երբեմնի «Թուրքաբեր» և փալաս՝ համարւած ծերունի կաթողիկոսը գործի սկզբից մինչև այսօր, մի գովելի յամառութեամբ ու խորին հաստատակամութեամբ, պահպանում է իր բռնած դիրքը շարունակ պնդելով իր առաջի օրւայ աստծի վրայ — «Զեմ կրնար տալ կը բողբեմ»... Ծերունի հայրապետի այդ արժանաւոր դիրքը վերակենդանացնում է բոլորիս մէջ այն փառաւոր պատկերը, որ ստեղծել է հայ ժողովուրդը Խրիմեանի անւան շուրջը:

Երէկ, սեպտ. 26-ին, Յանձնաժողովը վերադարձաւ էջմիածնից արտաքոյ կարգի հանդիսով — առջևից 25-30 ձիաւոր կողակներ, յետոյ սայլակների վրայ դրած էջմիածնի դրամը և թղթերը, յետոյ ինքը Յանձնաժողովը կառքերով և յետոյ էլի զինւորներ, էլի կողակներ և հազար տեսակ թաղի-թուլաներ...

XVII. Ե Ր Ե Ի Ա Ն

Սեպտեմբերի 23-ի երեկոյան լուր հասաւ մեզ, իբր թէ հետեւեալ օրը Գիշատիչ Յանձնաժողովը դիմելու է կօնսիստօրիային և սկսելու է երեւանի եկեղեցական կալւածները խլելու գործը: Անմիջապէս կարգադրութիւն եղաւ Ինքնապաշտպանութեան կօմիտէի տեղական Մասնաճիւղի կողմից, որ սեպտ. 24-ին բոլոր խանութները, արհեստանոցները և այլ հայերին պատկանող հիմնարկութիւնները կողպեն ու սուգ պահեն: Երկրորդ անգամն է, որ Մասնաճիւղը ցոյցի այդ տեսակ մի կարգադրութիւն է անում:

Այդ օրը հրապարակ դուրս չեկան ոչ միայն խանութպաններն ու արհեստանոցները, այլ և ոտքի վրայ առեւտուր անողները — կանաչեղէն և այլ մթերքներ վաճառողները. ինքնաբերաբար գործի չէին գնացել նոյնիսկ հայ մշակները, որոնք, օրական 50 կօպէկով Փ ա հ լ ա յ ու թ ի լ ն անելով տուն, ընտանիք են պահում: Բայց այս անգամ էլ լուրը չը ճշգրտեց: Իբրև հակացոյց, այդ օրը, կառավարութեան հրամանով, այգում զինւորական երաժշտութիւն էր նւագւում:

Երկար խաբ տալուց յետոյ, վերջապէս, կալւածները յափշտակող Յանձնաժողովը առանձին գրութեամբ իմաց տւեց Երեւանի թեմական դպրոցի հոգաբարձութեան, որ սա պատրաստ լինի կալւածները յանձնելու հոկտ. 3-ին: Փակագծի մէջ ասեմ, որ այդպիսի գրութիւններ տեղի էին ունեցել էլի երկու-երեք անգամ, բայց չէին եկել և մինչև այժմ արդէն պարզւած է համարւում, որ այդ ձևի կեղծ յայտարարութիւնները անւում էին կառավարութեան կողմից դիտմամբ՝ հայերի դիմադրական պատրաստութիւնների չափը և բնաւորութիւնը հասկանալու համար:

Ստանալով յիշեալ յայտագիրը՝ Երեւանի թեմական դպրոցի հոգաբարձութիւնը, երեւի կառավարութեան աչքում «բարեմիտ» հանդիսանալու նպատակով, տօնական զգեստով էր ներկայացել Յանձնաժողովին:

Յանձնաժողովը, մտնելով թեմական դպրանոց, հոգաբարձութիւնից պահանջում է նախ Ներսէս Թայիրեանի

դպրանոցին կտակած 150 հազարի չափ գումարը: Հոգաբարձութիւնը առարկում է, որ փողերը բանկուէն են, իսկ անդորրագիրը հոգաբարձութեան գանձապահի մօտն է, որը և ներկայ է այնտեղ: Յանձնաժողովը նոյն պահանջով դիմում է գանձապահին: Գանձապահը պատասխանում է, որ, ճիշտ է, անդորրագիրը և առհասարակ բոլոր թղթերը իր մօտն են, բայց առանց հոգաբարձութեան կարգադրութեան չի կարող տալ: Յանձնաժողովը այդ կօմէդիային վերջ տալու համար՝ պահանջ է դնում. — «Կամ տւեցէք, կամ ասացէք՝ չենք տալիս»: Այդ իշխանական սպառնալիքի տակ, հոգաբարձութիւնը խնդրում է Յանձնաժողովից ժամանակ տալ՝ մի քանի րոպէ առանձնանալու և խորհրդակցելու համար: Ժամանակ տրւում է:

Պէտք է ասել, որ դպրոցական բոլոր արժէքաւոր թղթերը, դրանց հետ նաեւ Թայիրեանի կտակի անդորրագիրը, սովորաբար պահւում էին գանձապահի մօտ, բայց այդ օրը հոգաբարձութիւնը՝ նախապէս խորհրդակցելով, բոլոր զօկումենտները բերում է դպրանոց և դնում նրա պահարաններից մէկի մէջ, հէնց այն սենեակում, ուր պիտի բնդուներ Յանձնաժողովը: Իսկ այժմ՝ առանձնանալու իրաւունք խնդրելով՝ հոգաբարձուները որոշում են պահարանի դուռը բաց պահել և ծառային տալով բանալիները՝ ուղարկում են նրան բանալ պահարանը:

Այսպէս, հոգաբարձութեան անդամները իրենց քարտուղարի հետ՝ մի զլելի կատակերգութիւն խաղալուց յետոյ, ներս են մտնում Յանձնաժողովի բաղմած սենեակը և շարքով կանգնելով պահարանի դռան առջև, պատմական Յուդայի դերն են կատարում — Գառնալով Յանձնաժողովին՝ բոլորը միաբերան և միաձայն ասում են՝ «Մենք չենք տալիս, բայց զօկումենտները ահա այդ պահարանի մէջն են — վերցրէք»... Բոլորի մատները միաժամանակ ուղղւում են պահարանը: Ի միջի այլոց, այն ժամանակ, երբ Յանձնաժողովը հրամաններ էր արձակում թեմական դպրանոցի միջնոցում, հոգաբարձուներից մէկը «խոհեմութեան» համար պատւիրում է աշակերտներին հոգեւոր երգեր երգել, որպէս զի Յանձնաժողովը հասկանայ, որ դպրանոցը «հոգեւոր» է... Թըշւառականներ, մինչև երբ պիտի սողաք իշխանութեան ամէն մի սուտերի առջև:

Այդ օրւանից յ ա յ ա ն ի դարձած Երեւանի հոգաբարձուները սրանք են. — Գաբրիէլ Մ ա ց ա կ ա ն ե ա ն — իրաւաբան, Կարապետ Ք ե ա լ ե ա ն — իրաւաբան, Ի լ զ բ ա շ ե ա ն — պետական պաշտօնեայ, Չ ա թ ա լ բ ա շ ե ա ն, — առեւտրական բանկի գանձապահ, Գրիգոր Ա մ ի Ր ե ա ն — վաճառական և Մակար Տ է Ր Ս ա Ր գ ը ս ե ա ն — հոգաբարձութեան քարտուղար: Այդ գարշելիներից ոչ մէկը քաջութիւն չունեցաւ յետ կենալու կօմիկ-դաւաճանութիւնից:

Երեւանի «Ինքնապաշտպանութեան Մասնաճիւղը» չյապաղեց մի թուուցիկ հրատարակել՝ ժողովրդի դատաստանին յանձնելով հոգաբարձութեան տմարդի վարժուները:

XVII. Ա Լ Է Ք Ս Ա Ն Դ Ր Օ Պ Օ Լ

Երեւանի թեմական դպրանոցի գումարները խլելուց յետոյ, նոյն Յանձնաժողովը իր ամբողջ կազմով, հոկտեմբերի 5-ին, եկաւ Ալեքսանդրօպօլ: Տեղական Ինքնապաշտպանութեան Մասնաճիւղը այդ առթիւ կարգա-

դրութիւններ էր արել իսկ ա զ ա զ ց ո յ ց անելու մասին
Հոկտ. 6-ից քաղաքում, առանց բացատրութեան, փակ-
ւած էին բոլոր խանութներն ու արհեստանոցները: Էէին
աշխատում մշակները, կառապանները և այլն: Քաղաքի
յայտնի փողոցներում ծածանւում էին բաղմաթիւ սև
դրոշակներ: Մի խոշոր դրոշ Նոյնպէս սև, ծածանւում
էր ուղիղ ուստիկանատան կոտորի վրայ ուստիկէն մակա-
գրութեամբ՝ «Ամօթ է կողոպտել»: մէկ ուրիշը՝ քաղա-
քային տան շինութեան վրայ՝ «Ամօթ և նախատինք
կառավարութեան»: Միաժամանակ ահագին ժողովուրդ
խռնւած էր փողոցներում, եկեղեցիների մօտ: Սակայն ցոյցի
ընթացքում, ամբողջ 3 օր, ոչ մի առանձին դէպք տեղի
չունեցաւ: Ժողովուրդը ամէն կերպ աշխատում էր զսպել
իր գրգռումը համաձայն տեղական Մասնաձիւղի հրա-
հանգիս: Կարելի է հաստատապէս ասել, որ սարսափելի,
արիւնահեղ ընդհարում առաջ կը գար, եթէ ժողովուրդը
Մասնաձիւղի կողմից ունէ հրահանգ ստանար դիմադրելու:
Բայց որոշւած էր առայժմ պահել արիւններս:

Հոկտ. 6-ին Յանձնաժողովի նախագահը իր մօտ է
հրաւիրում Ալէքսանդրօպօլի վիճակաւոր յաջորդին և
շատ մեղմ լիզուով առաջարկում է հպատակել բարձրագոյն
հրամանին — յանձնել Յանձնաժողովին Ալէքսանդրօպօլի
յաջորդարանում եղած դօկումէնտները: Ալէքսանդրօպօլի
յաջորդը, Սահակ վարդ. Բաղդասարիան, միևնոյն պա-
տասխանն է տալիս, ինչ որ արդէն շաբլոն է դարձել
ամենուրեք — «Առանց ամենայն հայաց կաթողիկոսի
ինքը իրաւունք չունի ոչ մի բան անելու, իսկ կաթողի-
կոսից հրաման կայ եկեղեցական կալածները չյանձնել»:
Նակաշիճէ. — Գոնէ ցոյց տւէք կալածների տեղերը:

Յաջորդ. — Կալածների տեղերը ցոյց տալ միևնոյն
բանն է, ինչ յանձնել. ներքեցէք, ես չեմ կարող:

— Գոնէ խրատեցէք և համոզէք հայ ժողովուրդին, որ
«անփութ» ցոյցերով կոտորածի առիթ չտայ:

— Հայ ժողովուրդը երբեք տրամադիր չէ կոտորուելու,
եթէ առիթը ինքը ուստիկանութիւնը չստեղծէ իր ան-
տակաւութեամբ:

Յանձնաժողովի արածը հոկտեմբերի 6-ին սահմա-
նափակեց դրանով միայն: Հոկտեմբերի 7-ին տեղա-
կան ուսու պաշտօնեաների մասնաւոր կառքերով (քաղաքի
կառապաններից և ոչ մէկը չէր լծել), Յանձնաժողովը
շրջագայում էր քաղաքը և իր ձեռքի տակ եղած ցուցակով
նշանակում էր եկեղեցապատկան խանութների համար-
ները — ուրիշ ոչինչ: Կալածների գրաւումը այդ ձևակա-
նութեամբ էլ վերջացաւ:

Նոյն օրը, հոկտ. 7-ին, երեկոյան, քաղաքում տեղի
ունեցաւ հետեւեալ միջադէպը: Ինչպէս վերը ասացի,
քաղաքի բոլոր խանութները փակ էին. դրա հակա-
ռակ՝ բաց էին կառավարութեան դպրոցները, թէև
հայ աշակերտները չէին գնացել: Դպրոցներից մէկի
ուսուցչի վատթար ընթացքը մի կողմից, նրա հայ
լինելը միւս կողմից՝ առիթ տւին մի խումբ հայերի՝
այդ դպրոցը այրելու որոշումը ընդունել: Այդ նպատա-
կով երեկոյան մի քանի հոգի մտնում են դպրոցը,
մազուտ են շաղ տալիս նստարաններին, լուսամուտներին
և դռան փեղկերին, դպրոցում կախ տւած կայսեր
նկարը ամբողջապէս սևացնում են մազուտով և երբ
պատրաստւում են վառելու մազուտը, դպրոցին կից
պարող ուսուցիչը նկատում է ու ներս է գալիս.
տղերը ատրճառակ են արձակում թշուառական վրայ,

բայց գնդակը վերաւորում է ուսուցչի ձեռքը միայն: Այդ
դէպքը առիթ տւեց նախ՝ երեւանից նահանգապետի գա-
լուն և երկրորդ՝ մինչև այսօր էլ դպրոցը գիշեր-ցերեկ ուս
զինւորների հսկողութեան ենթարկուելու: Առհասարակ
նկատելի է, որ կառավարութիւնը մի առանձին երկիւղով
էր նայում Ալէքսանդրօպօլի վրայ: Կարծեմ, էլ զօրք
չէր մնացել Ալէքսանդրօպօլի ամբողջ շրջանում — իսկ այդ
շրջանը իբրև սահմանագլուխ՝ նոյնիսկ խաղաղ ժամանակ
զօրքերի կենտրոնատեղի է — բոլորն էլ թափել էր քաղաք,
զինւորների զանազան տեսակներ ու խմբեր: Կարծէք պա-
տերազմի դաշտ էին դուրս եկել բոլորովին կազմ և
պատրաստ, բժիշկներով, դեղերով, վերակապերով և
նոյնիսկ պատգարակներով:

XIX. Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տեղիս հայ և ոչ-հայ հասարակութիւնը վաղուց է,
չէր զգացել այն գոհունակութիւնը, որ նկատւում
է այսօր: Չնայած, որ դեռ ևս յայտնի չէ, թէ ինչ եւթ
կըստանայ վերջիվերջոյ կալածական հարցը, ինչ մի-
ջոցներով կ'ապահովւի հայ բարձր կղերի և թեմական
դպրոցների ծախսերը, այնուամենայնիւ հասարակութեան
գիտակից մասը չի վհատւում և որոշել է շարունակել
կռիւր կատարւած աւագակութեան դէմ: Օր չի անցնում,
որ չխօսւի գոգոհութեան այս կամ այն նոր փաստի
մասին. շաբաթ չէ անցնում, որ զանազան շրջաններում
չքննեն ալլեալ ծրագիրներ ուսուցման դէմ՝ կուելու
համար: Պէտք է խոստովանել, սակայն, որ բողոքի այս
տրամագրութեան հետ միասին ամէն մի հայ, որոշ չափով
փակւած իր մտքերի մէջ, զգում էր իրեն ճնշւած, եթէ
չ'ասել ստորացած:

Այս զգացմունքը տիրում էր ամէն մէկին մանաւանդ
այսօրւայ հալածանքների հեղինակ՝ կառավարչապետ
Գալիցիին հանդիպելիս: Թեք ընկած իր լանդօի մէջ,
վերջինս շարունակում էր կատարել իր սովորական զբո-
սանքները և՛ փողոցներում ժպտալից բարեներ ուղղելով
աջ ու ձախ, յաղթական հայեացքներ ձգելով պատա-
հոյներին, նա կարծես պարծենում էր իր արածներով:
Աւելի ևս. սրտի մէջ, հաւանական է, նա արհամարհում
էր հային, որը իր ասելով՝ «գիտէ աշխատել, մանաւանդ
կեղեքել հարեան ազգերին, բայց անընդունակ է հո-
գեկան թռչելի, ուժեղ բողոքի»:

Շարունակում է արդեօք Գալիցիին ունենալ հայերի
վերաբերմամբ նոյն գաղափարը այսօր ևս — ես չգիտեմ,
բայց որ հոկտեմբերի 14-ի սպանութեան փորձը իջե-
ցրեց հայերի կրօնից մի ծանր բար — դրան կասկած չկայ:

Դէպքի լուրը կայծակի արագութեամբ տարածւեց
ազգաբնակութեան բոլոր խաւերում: Հայերը հաղոր-
դում էին լուրը միմեանց ինչպէս Ծննդեան աւետիս.
վրացիներից և ուսններից շատերը յայտնում էին իրենց
գոհունակութիւնը, որ «խեղազար ծերունուն» վերջապէս
տրւեց արժանի դաս:

Ահա երկու խօսքով եղելութիւնը:

Ժամը 4-ին դէպի բօտանիքական այգին կատարած
զբօսանքից յետոյ՝ Գալիցիին վերադառնում էր քաղաք
կնոջ հետ, ունենալով կառապանի մօտ նստած մի կօղակ:

Չհասած դեռ Կօլորի խճուղիին, կառքին մօտենում
են երեք անձնաւորութիւններ: Կառքը անմիջապէս կանգ-
նեցնել տալուց յետոյ՝ նրանցից մէկը թռչում է աջ

կողմից դէպի կառքը և դաշոյնով մի քանի հարածներ հասցնում կառավարչապետի գլխին, խոյս տալով վերա-
ւորել իշխանուհուն, որը, փաթաթելով ամուսնուն, պաշտ-
պանում էր նրան: Յարձակողներից միւս երկուսը կառքի
ձախ կողմից՝ աշխատում են դուրս քաշել կառավար-
չապետին կառքից: Այդ ժամանակ սուրը ձեռին նրանց
վրայ է գալիս պահապան կողակը և յարձակողները
ստիպւում են նրա հետ կռւի բռնելը: Օգտւելով այս
խրարանցումից՝ կառավարը մտրակում է ձիերին և փախ-
ցնում կառքը դէպի քաղաք:

Կողակին ատրճանակի հարածներով մերձիմա հ վերա-
ւորելուց յետոյ՝ յարձակողները ուղղւում են դէպի
Կոջորի ու Շինգիսի ձորակները, բայց չեն կարողանում
անյայտանալ: Սպանութեան փորձը տեսնողներից մի քա-
նիսը հետևում են նրանց մինչև պալատական կողակների
մի պահակի և բազմաթիւ ոստիկանների վրայ հասնելը:
Սկսւում է կռիւ: Կողակները արձակում են հրացաններ,
տէնորիստները պաշտպանւում են ատրճանակներով,
մինչև որ երեքն էլ ընկնում են մեռած կամ մերձիմա հ:

Ինչ վերաբերում է արիւնաթաթախ կառավարչապետին
ու սարսափահար կնոջը, պալատը հասնելուն պէս, նրանք
հրաւիրում են բժիշկներ վերքերը քննելու համար, իսկ
յետոյ ընդունում են շնորհաւորութիւններ պաշտօնեա-
նների ու «հասարակութեան ներկայացուցիչներին» կողմից:
Գալիցիին վերքերը թէև ծանր չեն, բայց բժիշկների ասե-
լով, եթէ դաշոյնը թունաւորւած է եղել, շաբաթներից
և նոյնիսկ ամիսներից յետոյ վերքը կարող է բորբոքել
և մահ պատճառել:

Սպանութեան փորձին վերաբերեալ խօսակցութիւն-
ներին վերջ չկայ: Պատում են հազար ու մի հակասական
լուրեր: Յամենայն դէպս փաստ է, որ եթէ առողջանայ
էր, Գալիցիին այլևս Կովկասում չի մնալու: Ամենահա-
ւանական թեկնածուն կառավարչապետի պաշտօնի հա-
մար նկատւած է զինւորական միւսիստը Կուրոպատկին:

Չնայած դէպքից յետոյ կատարւած բանտարկութիւն-
ներին, առայժմ միայն սա է յայտնի, որ տէնորիստները
հայեր են և որ նրանք անդամ են եղել հայ դաշնա-
բիւտական՝ խմբի: Գալիցիին հարածները ուղղւած են
եղել իշխանի գլխին, որովհետև քաղաքում պատող
լուրերին նայելով՝ Գալիցիին կրում էր կրծքին զոհ:

Այստեղի և մանաւանդ այլ մանր քաղաքների պաշ-
տօնեանների համար բացւել է եկամուտի նոր աղբիւր:
Պատահած մարդուն, եթէ ունեւոր է, բանտարկում են
և կաշառք առնելով՝ ազատում: Եղել են դէպքեր, որ
կաշառքի պահանջը դրւել է առաջուց և մերժման պա-
րագային բանտարկւել են մինչև ուղածները ստանալը:
Ինչ վերաբերում է տաճկահայերին, նրանց դէմ սկսւել
է կատարեալ հալածանք. Բաթումից ստիպւում են հե-
ռանալ նոյնիսկ կանոնաւոր անցագիր ունեցողներին:

Փորձի տպաւորութիւնը մեծ է: Ամենքը գովում են
տէնորիստների յանդգնութիւնը, նրանց ցոյց տւած մտա-
հոգութիւնը՝ չվերաւորել կառավարչապետի կնոջ, և նրանց
հաստատուն որոշումը՝ թէկուզ ընկնել գնդակների հար-
ւածի տակ, բայց անձնատուր չլինել արիւնարբու կո-
ղակներին:

Բոլորը համամիտ են, որ իրենց դժւարին ձեռնար-
կութեամբ՝ տէնորիստները որոշ չափով վրէժխնդիր
եղան հայի անարգւած պատւի համար և հանդէս
բերին անձնազոհութեան այն օրինակը, որը սանձարձակ

բռնակալութեան լէժիմի տակ, հանդիսանում է, որոշ
պարագաներում, ոչ միայն բնական, այլև արդարացին:

XIII. Վ Ե Ր Ջ Ի Ն Լ Ո Ւ Ր Ե Ր

ԷՋՄԻԱՏԻՆ. Կառավարչապետի գիւտնը դիմել է
կաթողիկոսին, առաջարկելով նրան «Արարատում» պաշ-
տօնապէս տպագրել յունիս 12-ի հրամանը: Վեհա-
փառը այդ պահանջը թողել է անհետեւանք:

Հոկտեմբերի սկիզբներին Էջմիածնում հարց է ծագում
թէ՝ եթէ կառավարութիւնը, իբրեւ ապրուստի միջոց,
ռոճիկ առաջարկի մեր հոգեւորականութեան, պէտք է
ընդունել թէ ոչ:

Այդ հարցի մասին Վեհաքանում ժողով է գումար-
ւում: Կերկայ են լինում բոլոր թեմական առաջնորդները,
սինոդի անդամները և մի քանի յաջորդներ: Ժողովը որո-
շում է՝ ընդունել: Այդ բանին հակառակում է
սակայն Հայրիկը, որը գնում է իր վէտօն—չ՝ ընդունել:

Տեղեկանալով այս մասին, Երեւանի Մասնաճիւղը ան-
միջապէս իր մարդու բերանով յայտնում է Էջմիածին,
որ ժողովուրդը պահանջում է ոչ մի դէպքում կա-
ռավարութիւնից ոչ մի կօպէկ նպաստ չ'ընդունել: Երբ
Առաջնորդները արդէն պատրաստւում էին ցրւել իրենց
թեմերը, Մասնաճիւղը նրանց ազդարարեց, որ տեղերիցը
չչարժեն, մինչև ամբողջ Կովկասի հայաբնակ քաղաք-
ների կարծիքները կը հաւաքեն հոգեւորականների ռոճիկի
մասին:

Անմիջապէս մարդիկ են ուղարկւում Երեւանից Կովկասի
ուրթ խոշոր քաղաքների կարծիքները իմանալու, և այսօր
միաձայն հաւանութեամբ բոլոր քաղաքներից ընդունւած
է հետեւեալ որոշումը.

«Ոչ մի հոգեւորական չհամարձակւի ռուս կառա-
վարութիւնից ունէ դրամական նպաստ ստանալ: Ինքը
հայ հասարակութիւնը յանձն է առնում իր միջոցներով
պահպանել իր սրբավայրերը, հոգեւորականութիւնը
և դպրոցները, եթէ այդ վերջինները մնան այժմեան
պայմանների մէջ»:

Այդ կարծիքը ընդհանուր է թէ ժողովուրդի և թէ
կոմիտէների մէջ:

Ցաւօք սրտի պէտք է տեսնել, որ հոգեւորականութիւնից
այն մարդիկ, որոնց վրայ փոքրիշատէ յոյս կար, թէ
բուռն թափով կը դիմադրէին կառավարութեան, սկզբից
մինչև հիմա դաւաճան դիրք են բռնել: Գրանք են՝ Գ. ա-
լուստ Տէր-Մկրտչեան—միաբան, իր եղբայրը—Սինոդի
անդամ Մ. խիթար վարդապետ, Մ. սրբովբ վարդ-
Տէր-Մովսէսեան և Արիստակէս եպիս. Ս. դրակեան,
որոնք—բացի Սեդրակեանից—կողմնակից էին սկզբից
կամովին յանձնել կառավարութիւնի փող ընդունել ևն:

ԲԱԿՒՌԱՄ սեպտեմբերի 28-ին, կաթողիկոսի անուա-
նակոչութեան օրը, կատարւել է մեծ հոգեհանգիստ
սեպտեմբերի 2-ի ցոյցի ժամանակ նահատակածների
յիշատակին: Վարդապետը այդ առթիւ, քարոզ է խօսել:
Եղել են եկեղեցու շուրջը բազմաթիւ ոստիկաններ, բայց
չեն համարձակւել ունէ արգելք դնել:

Հոկտեմբերի 9-ին, Էջմիածնի 1600-ամեակը տօնելիս,
Բագրի միջնակարգ դպրոցների բոլոր հայ աշակերտ և
աշակերտուհիները դպրոց չեն գնացել: Դպրոցների կա-

տաղած վարչութիւնները այդ առթիւ բոլոր հայ աշակերտ և աշակերտուհիներին առաջարկել են գրաւոր կերպով պատասխանել հետեւեալ երեք հարցերին. «Ինչո՞ւ չէիք եկել, ուր էք եղել այդ օրը և ծնողներդ գիտէին արդեօք ձեր դպրոց չգալը թէ ոչ»։ Ամենքը, նախնական համաձայնութեան գալով, պատասխանել են միեւնոյնը. «2-էի եկել էջմիածնի 1600-ամեակը տօնելու նպատակով։ Այդ օրը եղել եմ եկեղեցում և յետոյ տանը կարդում էի էջմիածնի պատմութեան վերաբերեալ գրքեր։ Ծնողներս ոչ միայն գիտէին դպրոց չգալս, այլ և տւել էին իրենց կատարեալ հաւանութիւնը»։

Նոյն քաղաքում բոյկոտ են սկսել ռուս խանութների դէմ, իսկ Թիֆլիսում հայերը չեն յաճախում պետական օպերան, ուր միշտ լինում էր նաև Գալիցին։ Դա էլ բուրժուականի նախաձեռնութիւնն է։ Պատմում են, որ մի պարոնի վրայ, որը չէ համակերպել այդ վճռին, թիֆու են ածել, մի քանի տիկիների վրայ — թանաք և այլն։

ԱՐԳԻՆՈՒՄ Յափշտակող Յանձնաժողովին դիմադրող ժողովուրդից բարտարկել են հինգ հոգի։

ՍԱԼԻԱՆՈՒՄ դիմադրութեան ժամանակ սպանւել է տեղական պրիստարը։

ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ վաճառականի մէջ փորձ եղաւ մի դաւաճան քահանայի — Ալեքսանդր Տէր-Յովհաննէսեանի վրայ, որ Գալիցինի մօտիկ մարդը դառնալու ծարաւը ունէր և գիշերները երթեկում էր նրա մօտ։ Փորձը անյաջող է եղել. ատրճանակի երկու հարւածներն էլ վրիպել են։

ԱՆԱԼՔԱՆՔՈՒՄ գրուման օրը սև դրօշակներ են կայցրել տներին և խանութները փակել։

ՇՈՒՇԻԱՅ գաւառում, նահանգապետ Լուցաուի կարգադրութեամբ, թիւրքերին զէնք են բաժանում և գրեգըռում են նրանց հայերի դէմ։

Նոյնը անում է Կովկասի ռուս գիւղերում — Պրիվոլնօէ, Դիլիջան, Նիկոլաեմսկայա, Գարգար, Չիբուխի, Գարսամէդ և այլն։

ԹԻՖԼԻՍԻ նահանգապետը, Գալիցինի հրամանով, էջմիածնից Թիֆլիս կանչեց Թիֆլիսի թեմական առաջնորդ Գէորգ Սուրէնեանին. «Ժառանգութեան գործերով պահանջում են ձեզ»։ Հեռագրով. «Նկատել է կառավարութեան մի յայտնի ընթացքը. նա աշխատում է ինքը անմիջապէս յարաբերութեան մէջ մտնել մեր հոգեւորականների հետ, առանց կաթողիկոսի գիտութեան, — ուրիշխօսքով կաթողիկոսին բողոքովին ղրաղ են»։ Թողել։ Ինքը կառավարութիւնը անմիջապէս դիմում է առաջնորդներին և իր քէֆն ուղած հրամաններն արձակում, առանց Հայրիկի գիտութեան։

Եւ մեր թուլամորթ ու կաշից վախեցող հոգեւորականութիւնը կարծես տրամագիր է հլու հպատակութեամբ հնազանդելու կառավարութեան ապօրինի կարգադրութիւններին։

Արական առաջին գիմնազիօնի VII դասարանի աշակերտները գիմնազիօնի շէնութեան մէջ կախ տւած կառավարչապետի երկու լուսանկարները հրապարակով սևացրել, պատռել և անպատուել են։ Այս առթիւ արտաքսել են դպրոցից 10 աշակերտ։

Կառավարութիւնը, բացի Պարզեան եպիսկոպոսից, վերջերս արքայել է. Թիֆլիսից՝ Մողնի վանքի վանահայր Ղուկաս վարդապետին, Վարդան քահանայ Տէր-

Վարդանեանին. Երևանից՝ Խաչատուր քահանայ Տէր-Ստեփանեանցին, որ մասնակցել էր Երևանայ ցոյցին, և ուրիշ տեղերից կրկին երկու քահանայի. Բագուից արքայել է վաճառական Համբարձում Մելիքեան, որը եկեղեցական կալածների յափշտակման երեկոյին, իբր տեղական ակումբի աւագ, նւագածութիւնը ակումբի մէջ արգելել էր։

Հոկտեմբերի միջին թւերում արքայել է Կովկասից Աշտարակ գիւղացի Թորոս Բոյախչեան և հոկտեմբերի 30-ին՝ Ղամարլու գիւղի բնակիչ Սենեքերիմ Տէր-Վարդանեանը։ Արքայել են երեք ուրիշ հոգի նաև էջմիածնայ վաղարշապատ գիւղից։ Նոյն բաղդին է արժանացել Շուշայ քաղաքագլուխ Զաւար-բէկ Իշխանեանը՝ անորոշ ժամանակով։

ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ սեպտեմբերի 11-ին գիշերը սպանւել է, կողմնակի մարդկանց ձեռքով, մի ռուս զինւոր, որը փողոցում պատահելով հայերի, իրեն թոյլ էր տւել նրանց «արմենշկա» անւանել։

Նոյեմբերի 13-ին, մի ինչ որ յիմար կասկածի առիթով, քաղաքում բանտարկւել են տաճկահայ գաղթականներից մօտ 150 հոգի, որոնց մի մասը սակայն շուտով արձակւել է։ Հալածանքը գաղթականների դէմ շարունակւում է և իւրաքանչիւր օր տեղի են ունենում նոր ձերբակալումներ։ Բանտը լիքն է։

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏՈՒՄ սկսւել են մի շարք խուզարկութիւններ. խուզարկել են Բգնունի Ալեքսանին, Սարգիս Վարդիկեանին, Մաշեան Պօղոսին և շատ ուրիշների։

Ալեքսանդրօպօլի գաւառում ՂԱԶԱՂ-ՉԱՆՉԱՆ գիւղի քահանայի մօրուքը խուզել և իրեն էլ ծեծի են ենթարկել, որովհետև Յափշտակող Յանձնաժողովին յանձնել էր կաթողիկոսի հրամանը կալածները չտալու մասին։

Թ Ղ Թ Ա Կ Ց Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ն Ա Մ Ա Կ Վ Ա Ն Է Ն

20 յունիս, 1903

Ս Ա Ն Ա Կ Ծ Պ Ն Ս Կ Ո Պ Ո Ս

Քանի մը խօսք ալ կղերականի մը մասին, որ վանի առաջնորդութեան պաշտօնն ունի և որ կ'անւանուի Սահակ վարդապետ։ Ասոր կարծիքով՝ յեղափոխութիւնը չափազանց միասնակար երևոյթ մ'է, յեղափոխականներն ալ բախտախնդիր ու անիրաւ, որոնք միայն իրենց փառքին և անունին համար ջարդել կուտան ժողովուրդը, սուլթանի հայրախնամ հովանաւորութեան ներքոյ այնքան երջանիկ և այնքան ապահով ապրող ժողովուրդը։

Սեահոգի մարդ. յեղափոխութիւնը չ'ըմբռնելու ու չ'հասկնալու թերեւս դուք ձեր «պատճառները» ունիք, սակայն ի՞նչ կ'ըսէք այն խեղճ ու կրակ ժողովուրդին, որուն հանդէպ դուք հրապարակաւ պարտականութիւններ էք ստանձնած և որուն ծառայելու համար դուք հանդիսաւորապէս երդւել էք եկեղեցու մէջ։ Քանի քանի անգամներ խեղճ մարդեր, արցունքները աչքերնուն, ցնցոտիներու մէջ, քաղցած ու ծարաւ՝ դիմել են ձեզ, որպէս զի դուք իբր առաջնորդ միջնորդէք կառավարութեան առաջ՝ գէթ մեղմացնել տալու համար իրենց

զաւակաց դառնագին տանջանքները, որ կը կրեն բան-
տերուն մէջ ամէն օր, ամէն ժամ՝ բոլորովին յանիրաւի,
միանգամայն անարդար կերպով: Չեզ դիմող մայրը, որդե-
կորոյս հայրը, խեղճ որբուկը իրաւունք չունենին, որով-
հետեւ անոնք պարտաւոր էին գիտնալ թէ ո՞ր է թագնաւած
այս ինչ հայրուկը, անոնք յանցաւոր էին, որովհետեւ
պարտ էին գիտնալ, թէ ո՞ր կը գտնուի տաճիկն սպանողը:
Յանցաւոր չէին մեզ մորթող քրդերն ու թիւրքերը,
իրաւունք ունէր միայն կառավարութիւնը, որ այնքան
արիւն թափեց, հայու արիւն, անմեղ արիւն... Ու ձեր
անարգ կաշին պաշտպանելու համար, դուք, դժոխքի
արարած, որքան ոճիրներ գործեցիք, որքան խայտառա-
կութիւններ պարփակեցիք ձեր լայն քղանցքներուն մէջ:

Մէկգի դենք սա բոլորը. գուցէ առարկէք, թէ ասոնք
կղերականի մը վերաբերելի գործեր չեն, հապա ի՞նչ
կ'ընէք այն բոլոր ապօրինութիւններու հանդէպ, որոնք
կը կատարին հակառակ հայ եկեղեցու ոգուն և օրէնք-
ներուն: Վանի շրջականները, Ալլափազ գաւառին մէջ,
Մ. Գ. ի եղբայրը առաջին կնոջէն զաւակ չունենալուն
համար՝ թողնելով զանիկա, կարգւեցաւ ապօրինաբար
ուրիշի մը հետ. որմէ ևս զաւակ չունենալով՝ անոր ալ
թողուց: Երկու անպատիւ ըրած և երեսի վրայ ձգած
կիները ձեզի բողբոջու եկան, դուք ականջ չդրիք, պատ-
ճառ որ օրէնքը անպատուող մարդը թիւրք պաշ-
տօնի ա յի մը բարեկամութիւնը կը վայելէր: Նոյն
գաւառի Խոռանց ըսած գիւղին մէջ Մ. Ա. ի տղան
կամեցաւ երկու անգամ կարգւել: Ամբողջ գիւղը անոր
մտածումին հակառակ կանգնեց, բայց անիկայ դիմեց
հիւսէին փաշայի օգնութեան և ուրիշ գիւղի
մը մէջ Մեծ պահոց շարթուն կարգւեցաւ ուզածին հետ:
Դուք ասոր դէմ պապանձեցիք: Խօշապ գաւառի Կասըր
գիւղի ղոճաբաշին, դատարանի անգամ, Պ. Մ., կը կա-
մենար երկրորդ անգամ ամուսնանալ իր զոքանչին հետ,
իրեն կինը քաղաք կուգայ և Զ. եանի միջոցով կը բողբոջէ
ձեզ երկանը դէմ: Դուք, ձեզմէ վախնալով՝ գործը փաթ-
թեցիք քահանայի շլինքին: Քահանան ալ արգիլեց: Ան
ատեն ղոճաբաշին՝ անպատճառ ուզենալով պսակել իր
կնոջը մօր հետ՝ կը դիմէ տեղւոյն գայմագամին՝ շամո-
խեցի ցեղէն Սատիմ պէյին: Վերջինս իր եղբայր հա-
միդիէ զօրաց հազարապետ Հասան աղայի աջակցու-
թեամբ, 7 ձիաւորով կուգայ քահանային տունը, կառնի
տէրտէրը, գիշերով կը տանէ գիւղէն դուրս, և սպառ-
նալով կը ըստիպէ, որ պսակը կատարէ: Ու այսպէս բռնի
կերպով պսակել կուտան: Դուք, թող ու վախկոտ հովիւ,
ասոր հանդէպ ալ գերադասեցիք ըրութիւնը: Գուցէ
ազատամիտ մըն էք: Սակայն ինչո՞ւ ձեր ազատամտու-
թիւնը կ'արտայայտուի միայն այն ատեն, երբ թիւրք կամ
քիւրդ մը պաշտպան կը հանդիսանայ ապօրինութեան:
Ալ կասկած կը մնայ, թէ միւսիւրմանի մը կամբը ձեզ
համար վեր է Ասածոյ և եկեղեցիի օրէնքներէն...

ՆԱՄԱԿ ՄԱՌԹԵՆ

6 յունիս, 1903

ԽՈՍՐՈՎ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԵՆՏԵՆԱՆ

Օրմանեանի ձողակներէն է Մշոյ առաջնորդ Խոսրով
Պէհրիկեանը, կապիկի մը ճարպիկութեամբ իր վարպետի
թրքամուրութիւնը ընդօրինակած:

Ժողովուրդը իր կոյր մոլեռանդութեամբը, դէպի կրօնի
պետեր ունեցած իւր աւանդական երկիւղածութեամբը,
երկար համբերեց, տարաւ Խոսրովի ազգատեաց և տմարդի
ընթացքը. սակայն համբերութիւնն ալ իր չափը ունի:
Երբ լրբութիւնը իր գագաթնակէտին հասնի, ամենա-
մոլեռանդ ժողովուրդն ալ իր բողբոջի ճիչը կ'արձակէ:
Այդ ճիչը ոչ մի ատեն այնքան արդար եղած չէ, որքան
Մշոյ գաշտի ժողովուրդանը, որ այսօր կը բարձրացնէ իր
ապիկար ու լրբացած առաջնորդին դէմ:

Ամենուն յայտնի է, թէ թիւրք կառավարութեան ծանր
հարկերը վճարելու համար հայ գիւղացին ամէն տեղէ
պանդխտութեան կը դիմէ: Անյաջողութիւնը և կարգ մը
ուրիշ պարագաներ հայ պանդխտները շատ անգամ
երկարօրէն կը պահեն օտարի դուռն ու փողանը: Վերջին
քանի մը տարիներու մէջ, այս պարագաներուն վրայ
աւելցած է նաև կառավարական արգելքը, որով պան-
դխտ հայը իր ընտանիքին գիրկը դառնալէ բացար-
ձակապէս կը զրկուի, թէև ամենայն սրտով բողբոջայ:
Նոյնպէս պանդխտի ընտանիքին, ամուսնուն, զաւակ-
ներուն չթողատուի իրենց սիրելիին քով օտար աշ-
խարհ երթալ:

Վերջերս Մշոյ գաշտի դժբախտ գեղջիկ հիներէն շա-
տերը, որոնց ամուսինները տասնեակ տարիներով օտա-
րութեան մէջ են, առաջնորդին կը դիմեն, վիճակին կը
յայտնեն. ելք մը, ճար մը կը խնդրեն, կամ ամուսնին
վերադարձնելու և կամ իրենց համար արտօնութիւն մը
ստանալու անոնց քով երթալու:

Խոսրով վարդապետը, Կ. Պօլսի Թուրքապաշիններէն
աւելի ստոր, սրիկայի մը վայել ոճով կը պատասխանէ.
«Ճը վերսի վեր թէ ձեր էրիկները չեն վերա-
դառնար, ինչի ինչո՞ւ դիմեք էք, գացէք թրքացէք, ա-
մուսնացէք»:

Ցեւաք սա հոգեւոր առաջնորդը, լսեցի՞ք իր փողո-
ցային հայհոյութիւնը. իմացա՞ք իր իմամական քարոզը,
թրքանալու խրատը: Եւ երանի թէ ասի միակ դէպքը
ըլլար իր իսլամական պրօպագանդին: Չէ:

Այս կողմերը առանց առաջնորդի հրամանագրին, քա-
հանները պսակ չեն կատարեր: Մէկ հրամանագիրը 20
ղօշ. արժէ, գումար մը, որ ներկայ տնտեսական նեղ
վիճակին մէջ հայ գիւղացիին բաւական նեղ կը թւի:

Վերջերս կարգ մը աղքատ հայեր իրենց զաւակներու
ամուսնութեանը առթիւ, հրամանագրի համար առաջ-
նորդին կը դիմեն և կը խնդրեն, որ իրենց վիճակին
խնայելով՝ հրամանագիրը քիչ մը աժանկէկ ծախէ իրենց:
Առաջնորդ էֆէնտին կը մերժէ: Հայուն մէկը նկատել
կուտայ թէ, եթէ նիւթական բեռը ներկայիս նման ծանր
ըլլայ, շատ հայեր չպիտի կրնան իրենց որդիները ամուս-
նացնել և չափահաս օրրորդները հօրերուն տուն մնալով
յաճախ թիւրքերէն կ'առեանդուին և մերթ ալ իրենք
թրքութեան գիրկը կը դիմեն: Օրմանեանի զաւակը կը
պատասխանէ. «Կ'ուզէք դուք ալ ձեր աղջիկներուն հետ
թրքացէք ու իմ կողմէս մէյմէկ ձեռք հագուստ նւեր
կայ ձեզի, եթէ այդպիսի քայլ մը առնէք»:

Է՛հ, պիտի ըլլան մարդիկ, որ տարակուսին, չհաւա-
տան գրածներուս. կարելի՞ է, որ հայ եկեղեցիի վար-
դապետ մը, այդքան անպատկառ, լրբօրէն խօսի իր
եկեղեցիին այնքան սիրով փակած ժողովուրդի մը: Սակայն
ես ալ գուցէ չհաւատայի, եթէ անձամբ տեղեակ չ'ըլլայի
իրողութեանց:

Ահա նմուշ մըն ալ իր քրդասիրութեան: Այս կողմերը Սայիտ անունով մի ոճրագործ քիւրդ կայ, որ անհամար հայ կոյսեր ու հարսեր առեանգած է, հայ կիներ բռնաբարած է, հայ մարդոց արիւնը թափած է: Այս հրէշը, ամիսներ առաջ, կառավարութեան հետ ալ ընդհարում մը ունեցաւ քրդերու զինուորագրութեան առթիւ. անկէ ի վեր փախստական էր:

Անցեալ աշնան Խոսրով վարդապետը միւթէսէրիֆին կը գրէ և կ'առաջարկէ միջամտել Սայիտի և միւթէսէրիֆի միջև հաշտութեան մը համար: Գեկտեմբերի 16-ին Խոսրովը յաջողութեամբ ի գլուխ հանեց այդ գործը: Սէյիտից 150 ոսկի իրեն և 200 ոսկի ալ միւթէսէրիֆին համար կողոպտեց և անձամբ ինկաւ այդ ոճրագործ-աւազակին առջևը, տարաւ միւթէսէրիֆի տուն: Ասոր վկայ են ոչ միայն ականատեսները, այլև առաջնորդարանի արձանագրութեան տոմարը, ուր նամակներու շարքին մէջ քանի մը տեղով նշանակած է. «Հոկ... Սէյիտին, նոյ... Սէյիտին, դեկ... Սէյիտին» և ընդ. «Եւ այսպէս. որքան փութկոտութիւն ունի Խոսրովը քիւրդ աշխրէթները, հայուն արիւնը ծծող հրէշները, կառավարութեան հետ հաշտեցնելու, նոյնքան ալ թուլամորթ է իր խնամոցը յանձնած ժողովրդին իրաւունքները կառավարութեան դուռը պաշտպանելու:

Այս ձեռն կառավարութիւնը Մշոյ դաշտի հայերը նիւթապէս տկարացնելու հաստատ որոշումովը՝ սաստկացուց հարկահաւաքութիւնը: Օր չկայ, որ հարկահաւաքներու խումբերը այս ու այն գիւղը չմտնէին և ծեծի ու հայհոյանքի տակ դրամ չժողովէին: Երբէք ասոր նմանը տեսնած չէր: Ալ այնպէս եղաւ, որ դաշտի հայ գիւղերը մտադրեցան դարնան ձգել իրենց տունները և հեռանալ: Սակայն այդ մտադրութենէն առաջ ուղեցին խնդիրը կառավարութեան պարզել և իրենց վիճակը, օրւան դրութիւնը՝ միւթէսէրիֆին, կուսակալին ու եթէ հարկը պահանջէր՝ Բ. Դրան հասկցնել:

Գիւղերու ղեկները հաւաքեցան Մուշ, պատրաստեցին Լահիա մը, դիմեցին առաջնորդին, որ իրենց առջևը իյնայ կառավարութեան դուռը երթալու: Խոսրով աղան ոչ միայն մերժեց աջակցիլ ղեկներուն, այլ հրապարակաւ յանդիմանեց զանոնք: Կ'ըսեն, առաջնորդարանի մէջ կը պօռար. — «Ի՞նչ հաւաքեք, Մուշ էք եկեր. դուք չէ՞ք գիտեր, որ կառավարութեան տուրքը պէտք է վճարել, ձեր այդ բողոքովը ի՞նչ կ'ուղէք ըսել, միթէ միտք ունիք ապստամբիլ՝ հայդէ՛, հայդէ՛, խելացի եղիք, դարձէք տներնիդ գացէ՛ք»:

Խեղճ ղեկները տւին իրենց Լահիան, սակայն քանի որ իրենց առաջնորդ, քաղաքական պետ համարուող անձնաւորութիւնը, իրենց հետ չ'ըլլալէն զատ, իրենց հակառակ էր, կառավարութիւնն ալ իր քէֆին համաձայն վարեցաւ: անոնց հետ Բանտարկից, սպառնալիքներ ըրաւ և յետոյ թողուց առանց ուրեք բարեփոխումի:

Այսպէս մէկ կողմէն ժողովուրդը կը նեղէ քաղաքականապէս, միշտ անոր իրաւունքները թիւրք անիրաւ կառավարութեանը ռանկոխ ընել տալով, ժողովրդի սրբութիւնները գազանօրէն բռնաբարող վարիներ քրդերը պաշտպանելով, իսկ միւս կողմէ ալ կրօնական տգրուկներով կը կնդէքէ դաշտի հայ բնակչութիւնը:

Առաքել վարդապետ անունով մի վիժած հայ, իժի ծնունդ մը, որ արեւոյթութիւնը իր գագաթնակէտին հասուցած է, անբարոյականութեան մէջ իրմէ առաջադէմը

չգտնելի: Խոսրովի վերին պաշտպանութեանը տակ, այս լկտին դաշտի այս ու այն գիւղերը կը պտտի, ամէն կարգի լըրութիւններ կ'ընէ: Խոսրովը խուլ է եղած բոլոր բողոքներուն: Նոյնիսկ կը կանչէ այդ փճացած արարածը, եկած բողոքները կը կարգայ անոր և խնդալով մը կ'ըսէ. «Ձեռն ամենար ասոնք այսպիսի բաներ կը գրեն. ի՞նչ կը մտածեն, միթէ ես իրե՞նց պիտի լսեմ»:

Եւ ինչո՞ւ լսէ ժողովրդի արդար զայրութի ձայնին: Միթէ ինք պակաս կը մնայ Առաքել վարդապետէն:

Հասկանալի է, որ ժողովուրդի զայրոյթը կ'աճի Խոսրովի դէմ:

Մեծ պահոց վերջին ուրբաթ գիշեր, խաւարման պահուն, մշեցիները բեմին վրայ սիսեռով և հողի կոշտերով կը քարկոծեն Խոսրովը, իբր իրենց դժգոհութեանը արտայայտութիւն. սակայն կը յուսանք, թէ շուտով սիսեռէն կ'ապարի պիտի անցնի, դժգոհութիւնը ճշգրտօրէն արտայայտելու համար:

Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ն Լ Ա Թ Է Ն

26 սեպտեմբեր, 1903

Ճշմարտախօս քիւրդ մը. — Նախորդ նամակովս յիշած էի հասնանցի հափդիէներու հալածելը ու ձերբակալելը կառավարութեան կողմէ: Ի միջի այլոց ձերբակալեցաւ նաև համիդիէ հապարապետ Ֆատէն: Հարցաքննութեան պահուն կը պահանջէր բացատրել թէ ի՞նչ իրաւունքով և խղճմանքով ժողովուրդը թալանած, կողոպտած է իր մարդոց ձեռքով:

— Եթէ նորմ, կը պատասխանէ Ֆատէն, իրօք է, իմ հրամանով և իմ մարդոց ձեռքովը եղած են ձեր ըսած աւար աւերածները և աւելին ալ: սակայն այդ չարագործութեանց հեղինակը, արմատը ես չեմ, այլ եկող գացող կուսակալները: Եթէ անոնց հրամանովը և հաճութեամբը չ'ըլլար, ոչ ես, ոչ ալ իմ մարդիկը կը համարձակէին ժողովրդի մէկ շուղին դպիլ: Մեղաւորը անոնք են, որ թոյլատրեցին մեզ իրենց գիտութեամբ և հաճութեամբ գործել այս ամէն:

Հարցաքննիչ պաշտօնեան մի քիչ սրտմտած կ'ըսէ.

— Ինչով կրնա ապացուցանել խօսածներուդ ճշգրտութիւնը:

— Եթէ նորմ, կ'ըլլայ Ֆատէի պատասխանը, դուն ի՞նչէն գիտցար, թէ հասնանցի հափդիէներն են ժողովրդին այսքան չարիք հասցնողները: Դուն, որ դեռ երեկ եկար այս կողմերը, այդքան շուտով հասկցար չարագործներու ով ըլլալը, միթէ մեզի հետ տարիներով ապրող կուսակալները չէին գիտեր այդ ճշմարտութիւնը: Աւելի գիտէին, ինչո՞ւ օր մը օրանց մենէ մէկը չ'ընեցին, չ'ընեցին, չ'ընեցին, չ'ընեցին: Ասի ապացոյց մը չէ, թէ անոնք մեզի հետ մեղսակից էին և չարիքին բուն հեղինակները:

Հայ յեղափոխականը չէ ասի խօսողը, համիդիէ հապարապետ մըն է, կառավարական բարձր պաշտօնեայ մը: Մենք հայերս չենք, որ կը բանանք ճշմարտութիւնը, այլ սուլթանի որդեգիրն, անոր հաւատարիմ մարդը: Ուրեմն ալ կարելի՞ է կասկածիլ մեր յաճախ կրկնածին՝ թէ Հայաստանի մէջ գործւած բոլոր գողութիւնները, ոճրագործութիւնները, մարդասպանութիւնները, աւազակու-

թիւները կառավարութեան գիտութեամբը և մասնակցութեամբը տեղի կունենան:

Ականքը չէ, որ կը պակսին, ասի հաստատելու. արդար քննութիւն մը կը բաւէ երեւան բերելու, թէ ոչ միայն վերին հրամանի մը համաձայն կառավարական պաշտօնեաները կը թոյլատրեն այն բոլոր չարագործութիւնները, որ կը գործւին մեր երկրի մէջ, այլ չարագործներուն օգնութեան ձեռք կը կարկառուի շահու տեսակէտէ մը:

Արդարութեան պաշտօնեաները, դատաւորները, փաստաբանները, բոլորն ալ ընկերութիւններ հիմնած են գողերու և աւազակներու հետ, որոնք իրենց ձեռք ձգած աւարը կը կիսեն պաշտօնեաներու հետ, պայմանաւ որ բռնւած միջոցին օրէնքին դէմ պաշտպանեն զիրենք: Աւելի որ այս երկրին մէջ օրէնքը քմահաճոյք մըն է արդարութեան պաշտօնեաներու ձեռքին մէջ, որոնք ուզածնուն համաձայն կը կարգադրեն ամէն ինչ:

Ար կարծեմ, եթէ Եւրոպայի մէջ ալ աւազակները այս կարգի զօրեղ պաշտպանութիւն մը կրէին, անոնց թիւը ներկայ եղածին տասնապատիկը պիտի ըլլար: Գէթ իբրև ապրուստի միջոց շատեր պիտի գիմէին, կառավարութեանէն քաջալերւած, այդ արհեստին: Այլ ինչո՞ւ զարմանալ, որ մեր երկրի մէջ գողութիւնը և աւազակութիւնը շատ զարգացած են, քանի որ ատի կառավարական պաշտօնէից մենաշնորհն է և աւազակները հասարակ բանւորի դեր միայն կը կատարեն:

Կասկածներու իրականացումը. — Ար գրէի նախորդ թղթակցութեամբս, թէ քրդերուն վրայ եղած ճնշումները կեղծիք մըն է լոկ, Եւրոպայի աչքին թող փչել մը, աչքկապութիւն մը, հետեւաբար վաղանցուկ: Շատ ժամանակ չէ անցած այն օրէնէ ու գուշակութիւններս կ'իրականանան: Պոփի մէջ, ուր կը կատարէր համդիէններու եղեւնագործութեանց քննութիւնը, մուկտիկ կանչել կուտայ տեղւոյն կառավարութիւնը, թէ ներկայիս այլևս ինքը չկրնար ընդունիլ ժողովրդի կողմէ տրւած խնդրագրերը ու բողոքագրերը, ուրեմն պարտին դադրիլ մինչև յարմար ժամանակին — թերևս այդ յարմար ժամանակը թիւրքիոյ կայսրութեան կործանման օրը ըլլայ: Իսկ կանխաւ եղած բողոքներուն և խնդրքներուն ալ պատասխանւած է՝ ամէն մարդ թող իր տունը դառնայ. երբ հարկ ըլլայ՝ կը կանչուի:

Թիւրքիոյ գործերէն քիչ շատ հասկցողը կիսմայի, թէ ասի ըսել է՝ «ալ կը բաւէ ինչ որ ըրինք»: Սակայն ի՞նչ էր եղածը, — միայն մէկ երկու մարդու աւարին վերագրածը, ուրիշ ոչինչ:

Հին մեթոտին վերսկսումը. — Ամիս մը չտեց աներեւոյթ հանգստութիւնը, որ վայելեցինք, վերսկսան աւարաւերը, թալանը ու մարդասպանութիւնը:

Յունիսի 14-ին Խօթալու գիւղէն կը փախցնեն մի հայ աղջիկ, Հապրի կը տանին, բռնի կը թրքացնեն: Յունիս 29-ին կ'առևանգեն նոյն գիւղէն մի կին և բռնի կը թրքացնեն: Յունիս 22-ին Եօնալու բնակող Բշար աղայի մշակները կըսպանեն երկու հայ կիներ, որոնք գիւղերը մուրալու ելած էին: Գիւղները կը նետեն Մուրատ գետ, ջուրը կը բերէ, կը հանէ Եօնալույ առջև: Կառավարութիւնը Եօնալուցի հայերէն 500 զօշ կ'առնէ, ապա կը թողու, որ գիւղները թաղեն: «Եթէ այդ գուժարը չվճարէք, կըսպանան կառավարական քննիչները, տեղեկագրին մէջ կը նշանակենք՝ Եօնալուցիները սպաննած են»: Սպանալիքը իր արդիւնքը կուտայ:

Ճիւղանցի Աւտին անուն քիւրդը կը բանեցնէ զաւարդի մի հայ 5 օր որմէ ետք հայը կը խնդրէ՝ որ իրեն թոյլատրուի գնալ իր տուն, իր գործին: Աւտին կը բարկանայ, հայը հրացանի կը, բռնէ ու տեղն ի տեղ կըսպաննէ:

Առնջիկ գիւղի քրդերը իրենք իրենց մէջ կը կուին յետոյ կը վառեն գիւղին մէջ գտնւած 5 հայ տունները, որոնք կուին բնաւ խառնւած չէին:

Տուրքերու գանձումը արդէն անօրինակ կերպով ու խտրութեամբ առաջ կը տարւի: Շաբաթ չկայ, որ հարկահաւաքները գիւղը չմանեն և ծեծ ու քաշի տակ դրամ չհաւաքեն:

Կոտորածի սարսափ. — Շուրջ մը կայ թիւրքերու մէջ հայերը կոտորելու: Լոկի միջիկ կը փսփսան հոս ու հոն: Այդ փսփսուքը մեծ երկիւղ պատճառեց Բաղէշի մէջ յուլիս 11-ին և 12-ին, երբ հայերը տեսան, թէ փօլիսները խուժա խուժա կը շրջին շուկան և թաղերը, վերջին կոտորածներու ժամանակն ալ այդ նշանը տեսած էին հայերը ջարդի սկսելէն առաջ, ու այդ էր, որ զիրենք իրարանցումի մղեց: Կէս ժաման մէջ գոցւեցան բոլոր հայ խանութները: Ամէն ոք դէպի ապահով վայր մը կը փախչէր:

Թիւրքերը պատճառանք մը կը փնտռէին իրենց մտադրութիւնը ի գլուխ հանելու, հայերը ջարդելու: Եւ ինչո՞ւ չ'ընեն, քանի որ առաջին ջարդը մարսեցին, որը իրենց հարստանալուն ալ պատճառ եղաւ:

Բաղէշի հայը ստիպւած գաղթել սկսած է, շատեր կը թողուն իրենց բոլոր ունեցածը ու Ամերիկա կը փախչին:

Արդարադատութեան (") նմուշ մը. — Անցեալ տարի այս օրերը Փարիսնդ գիւղի մէջ մի քստմեղի ոճիր կատարւեցաւ: Աթմաքի Ֆէրման անուն քիւրդը իր քանի մը համախոհներով, որոնց մէջ կային մէկ քանի հայեր ալ, գիշերային կը կոխէ գիւղին ուսեալ երիտասարդներէն Թովմասին տունը: Կըսպաննէ Թովմասը, կը մորթէ նորա ծեր մայրը և մշակը, կը կողոպտէ տունը և կը հեռանայ: Կ'աղատին միայն Թովմասի կիներ և մի բանուր, որոնք ներսին սենեակներէն միոյն մէջ կը պահէին: Աղատողները ճանչցած էին Ֆէրմանը և անոր ընկերակից հայերը: Հետեւաբար բողոքեցին կառավարութեան, որ ձերբակալեց հայերը միայն: Հայերէն միոյն հագուստներու վրայ արեւան հետքեր գտնւեցան: Արիւնոտ մի սուր ալ գտաւ կառավարութիւնը, երկու ականատես վկաներ ալ կային, որոնք վկայեցին՝ թէ տեսան ոճրագործները իրենց քստմեղի արարքին մէջ: Ամէն ոք կըսպասէր լսել ոճրագործներու դատավճիռը, սակայն երկու օր առաջ զարմանօք լսեցինք, թէ ան պարտ արձակուել են:

Փոքրիկ քննութիւն մը, նոյնիսկ ոճրագործներու բերանէն ստուգւած, պարզեց թէ 300 կլորիկ ոսկիները շահած էին յանցապարտներու արդարացումը:

Այսպէս ոսկիներու գէզին վրայ կը խաչեն արդարութիւնը մեր երկրի մէջ: Ո՞վ դրամ ունի և կրնայ կաշառել դատաւորն ու դատական անդամները, միշտ իրաւունքը անոր է: Կը պատմեն թէ Թիւրքիոյ մէջ, օրին մէկը, աղքատ մը կը գանգատի եղեր, թէ միւսեր իր սալոնը կերեր են: Բոլոր ներկայ եղողները կը ծաղրեն մարդը՝ «Մուկը սապոն չուտեր», կ'ըսեն: Քիչ ետք հարուստ մը կը պատմէ, թէ իրենց տան միւսերը արօրի երկաթէ խփը կրծեր են, բոլորն ալ «աղայի խօսքն է», կ'ըսեն: Գայեք հասկցէք, թէ ինչ դեր կը խաղայ դրամը այս երկրին մէջ:

Ասոր հակառակը լսեցէք: Յուլիս 14-ի գիշերը կամախ գիւղէն 5 մարդ, ըստ սովորականին, պրակ կը գնան փայտ տանելու Բաղէշ ծախելու: Գիւղացիներու սովորութիւնն է միասին գնալ մինչև պրակը և հոն բաժնիլ իրարմէ, ամէն մէկը իր բաժնին մէջ փայտ կտրելու համար: Երեկոյեան երբ տուն կը դառնան, կիմանան թէ իրենց մէկ ընկերը, Խմբօ անւամբ, վերագործած է: Միւս օր Խմբօյի ազգականները մարդը փնտռելու գացին: Երեք օր ետք գտան դիակը անտառի մէջ, քրդական նաչախ ըսած գործիքով գլուխը ճեղքւած: Անտառը մօտ է Բայրան քիւրդ գիւղին և շատ հաւանականութիւն կայ, որ բայրանցի քրդերը սպաննած ըլլան մարդը: Բայց կառավարութիւնը բանտարկած է անոր հետ մինչև անտառ գացող չորս հայերը, թէ դուք ընկերացած էք անոր, հետեւաբար դուք սպաննած կ'ըլլաք զայն: Ուր ես, արդարութիւն:

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ո Յ Ի Կ Ա Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

10/23 հոկտեմբեր, 1903

Մեր գծախտ երկիրն ալ նախանձերի ոչինչ ունի: Մարդ տեսակ մը քամահրանք կը զգայ միշտ սև էջեր արտագրել՝ սև-սև լուրերով շղթայած: Երբ կ'ուզես գրիչը ձեռք առնել, գրեթէ ոչինչ կայ աչքի առջև, որը քիչ մը ոգևորիչ, խրախուսական բան մը պարունակէ իր մէջ:

Մեր կաթողիկոսը. — Տարիներ, եօթնեակ տարիներ, հեի՛հ հետեւեցանք մեր կաթողիկոսի ընտրութեան գործին. կառավարութիւնը տարիներ ձգձգեց, ամէն տեսակ ինքնակներ լարեց, ընտրութիւնները բեկանեց, վերընտրութիւններու վրայ հսկեց և վերջիվերջոյ յաջողեցաւ երուսաղեմի կարմիր գինիները ճնկելու միակ վարժք է շք է ք ճին իբր կաթողիկոս մեր գլուխը դնել: Ի՞նչ կ'ընէ մեր կաթողիկոսը, թերեւս հետաքրքրի արտասահմանի հայութիւնը: Մեր կաթողիկոսը քէյֆ կ'ընէ: Ցարդ միակ գործունէութիւնը կը կայանայ պարտեզներու մէջ իմամ-պայըլը ուտելու և Ադանայի վալի Պահրին շողորթելու մէջ: Թուրքմանիք և պորտաբոյժ կը բեր ծանօթ քաղաքականութիւնը: Լսած ենք, որ ժամանակէ մը ի վեր Ադանա կը մնար և ամսոյս 6-ին մեկնած է Մէրսին: 26-նք գիտեմ, թէ Պօլիս երթալու արտօնութիւն ստացաւ թէ ոչ: Կ'երեւի Համիդը չար և անհնազանդ զաւակները կը թելու գործով զբաղւած է: Խրատւած, խելօք հայ զաւակներուն զարապաշներու բարեմաղթութիւնները և աղօթքները ընդունելու սիրտ չունի: 2-րդ տարեկէ աւելի զբաղել մեր կաթողիկոսով, որու վրայ կիլիկիացիներու դրած յոյսերուն պղտիկ մասն ալ կը վախնաք, որ չի պիտի իրականանան. իցի՛ թէ սխալած ըլլայինք:

Նոր տուրքեր. — Երկիրն՝ մէկ ծայրէն միւս ծայրը՝ անտեսական անլուր տագնապի և քաղաքական մեծ վտանգ մը կ'անցնէ: Մակեդոնական շարժման հետեւեց Թիւրքիոյ բանակներուն շարժուն վիճակի մէջ գրւիլը և զօրքերու փոխադրութիւնը նոր տուրքերու գուռ բանալով հանդերձ՝ թիւրք խուժանին քրիստոնեաներու և մասնաւորապէս հայերու հանդէպ նոր զրգուռմի պատճառ դարձաւ: Իհարկէ, ցարդ իմացած է ան ձ ն ա կ ա ն տ ու ը ք անւան տակ հաստատուած նոր հարկը, 10

ղուրուշէն մինչև 10 ոսկի: Այս նոր տուրքն ալ ամէն տեղ վայրագ կերպով կը հաւաքուի: Նւազագոյն 10 շըշ գրեթէ անւանական է, աղքատներէն անգամ բռնի 10 շըշ կը գանձեն: 26-նք ուզեր ծանրանալ այս առթիւ ի գործ դրած անազնիւ և բիրտ միջոցներու վրայ, որոնց կը դիմեն թիւրք կառավարական պաշտօնեաները: 2ունիս, կաշիդ կը քերթենք ու կ'ջոնենք. այս է թիւրք պաշտօնեաներու աղքատին դէմ շանթի պէս արձեղած բառերը: Ու իրօք ալ վայ չունեցողին, որ կաշին քերթելու աստիճան կը նեղուի ու կը չարչուի անխիղճ ու անգութ պաշտօնեաներու ձեռքը: Իսկ հարուստներուն ալ նպատակ չունի կառավարութիւնը մի քանի ոսկիներով օձիքը թող տալու: «Պետութիւնը հոգսեր, պէտքեր ունի, դուք պարտաւոր էք անոր օգնել» — և ահա 50-100-ական ոսկիներու պահանջն է, որ կը ներկայացուի: Տո՛ւր, տո՛ւր, անվերջ տուր. տուրմա վէր, սօրմա վէր — ահա թիւրք կառավարութեան իր հպատակներուն վարժեցուցած տալու: Եղանակը: Անձնական նոր տուրքը կարծես բաւական չէր տնտեսապէս քայքայած ժողովուրդին արիւնը քամելու. անդին հարկելի ուրիշ բաներ ալ կային, պէտք էր զանոնք ալ հարկի սրով զարնել և բարեխիղճ կառավարութիւնը նոր տուրքեր հաստատեց ընտանի կենդանիներու վրայ: Ուղտի գլուխ 15, ձիի և ջորիի 10, էջի 5 և հաւու գլուխ 1 ղուրուշ:

Ընդհանուր տագնապ. — Ընդհանուր թշւառութիւնը աննկարագրելի է և դժգոհութիւնը համատարած: Թիւրքերն ալ շատ դժգոհ են և այս դժգոհութիւնը իր գազաթնակէտին հասաւ, հրը բէտիֆները զէնքի տակ կանչել սկսան: Իր կատաղութիւնը կ'ուզէ թափել հայերու վրայ: Երկրին ամէն կողմը դրօշին տակ կանչւած շատ մը թիւրքեր դասալիք եղած և լեռներն ու սարերը քաշւած են: Առնւած ստոյգ տեղեկութեանց նայելով՝ դասալիքներուն թիւը հետզհետէ կը շատնայ և երկրի արդէն նւազ անդորրութիւնը բոլորովին խանգարւած է: Զինուորական խուսափողներու կատարած վայրագութիւններն ալ անպակաս են: Կեսարիոյ մէջ 10 տարեկան պղտիկ տղայ մը առեւանգել և գազանական կիրք յագեցնելով՝ խելճ տղուն չարաչար մահաւան պատճառ դարձած են: Մարաշու մէջ թիւրք խուժանը, մզկիթներու և հիւճըններու մէջ համախմբելով, խորհուրդներ կ'ունենան՝ գեաւուրները չի ջարդած զինուոր չերթալու. հոն թիւրքերը իրենց խանութներու մէջ պատրաստի զէնք կը պահեն եղեր: Միւս կողմէն մակեդոնական խնդրի տակէն Մօսկօֆը իրենց դէմ տեսնելու հեռապատկերէն թիւրք ամբոխը սոսկում կը զգայ: Ադանայի նահանգէն 16 վաշտ զէնքի տակ կանչելով՝ անմիջապէս փոխադրուելու հրահանգ եկած է: Թիւրքերը Ադանայի և Մէրսինի մէջ սկսած են տրամաբանել՝ թէ պատերազմը պուլղարին հետ ըլլար, անոր ալ լաւ դաս մը կուտայինք, ինչպէս քանի մը տարիներ առաջ յոյսին տւինք, բայց պուլղարի ետեւէն ռուսը պիտի ելէ: Այս միտքը շատերուն սարսափ կ'ազդէ եղեր և մօտ 30-40 թիւրք զինուորական փախեր ու լեռները ելած: Են Մէրսինէն: Մէրսինի հայութիւնը, որ ամառանոցները կը գտնուի եղեր, զօրքերուն զէնքի տակ կանչւած ըլլալու և շատ մը թիւրքերուն դասալիքած ըլլալուն լուրերը իմանալով, իրենց վախէն ամառանոցները կը ձգեն, Մէրսին կը սկսին փախչիլ և մէկ-երկու շաբաթէն բոլոր ամառանոցները կը պարպւին: Պէյրուտ. — Պէյրուտի գէպքերը արդէն իմացած

ըլլալու են: Մօտ 60-70,000 քրիստոնեաներ Լիբանան ապաստանած են. վերջերս կը լսուի թէ հետզհետէ կը վերադառնան: Կուսակալը փոխաւ իւր ձեռքը՝ Պրուսիայի նախկին վարին Խալիլ փաշայ անւամբ՝ արդէն Պէյրութ հասեր է: Վերջերս կը լսուի թէ Լիբանան փախչողներ հետզհետէ կը վերադառնան, բայց ամերիկեան զօրհասարակներ՝ Պէյրութի առջև դեռ կը սպասեն եղբոր: Կը լսուի թէ Պէյրութի գէպքերու առթիւ քրիստոնեաները շատ թշուառութիւններու մատնւած են, բայց եգիպտացի սիւրիացիներ իրենց մէջ հանգանակութիւններ կատարելով՝ արդիւնքը օրը օրին հասցուցեր են իրենց հայրենակիցներուն:

Տեղեկութեանց տխուր շարքերը չփակած՝ կ'արտագրեմ հոս մասնաւորներու եկած մի քանի նամակներ, որոնք կը պատկերացնեն մեր երկրի ներկայ դրութիւնը:

Առաջինը. — Հոկտեմբեր 3 թւակիր Ագանայէն գրած նամակէ մը կը քաղենք հետեւեալները. —

«Այստեղի կացութիւնը օրըստօրէ վատթարանալով վրայ է. հոս ալ սկսան ընտրիքները հաւաքելու: Անցեալ օր հեռագիր մը եկաւ կառավարութեան, որուն պարունակութիւնը կառավարական շրջանակները բաւական տակնուվրայ ըրաւ: Ընտրիքները 8 օրուան մէջ զենքի տակ առնելու համար ֆէրիք փաշան հրահանգ ստացաւ, անանկ որ հիմա Ագանայի կուսակալութեան բոլոր ընտրիքները զենքի տակ են: Թիւրք ժողովուրդը սաստիկ կերպով զայրացած է թէ կառավարութեան թէ քրիստոնեաներու դէմ և առիթ չի փախցնել իր դժգոհութիւնը արտայայտելու: Ձենքի տակ առնուած ընտրիքները շատ վայրագութիւններ կ'ընեն. գողութիւն, թաւան, առևանգում, սպանութիւն և ըն անպակաս են միշտ: Տուրքերը շատ խստութեամբ կը հաւաքուին»:

Հոկտեմբեր 18-էն կը հաղորդեն. «Տաճիկներու ընթացքը բոլորովին ծայրայեղութեան աստիճանին կը հասնի. այս օրեր գրեթէ կատաղած են: Այս շաբթուան մէջ երկու առևանգումներ պատահեցաւ:

«Կոյս աղջիկ մը, Ատէլ անունով, նախկին ուսուցչուհի, բամբակ քաղելու համար դաշտ գացած էր իր ընտանիքով. հոգ քանի մը թիւրք երիտասարդներ կըսկսին աղջկան հետեի, աղջիկը չէն կրնար համոզել իրենց հետ փախչելու, ան ատեն կը մտածեն դաշտէն բռնի փախցնելու միջոցը. բայց առիթը չներկայանալով՝ Կոյսը հին ուրեմն Ագանա վերադառնալուն՝ ճամբան առևանգել և իրօք ալ աղջիկը շատ մը ընտանիքներու մէջ սայլով Ագանա վերադառնալու պահուն՝ թիւրք երիտասարդներ բոլորովին զինուած կը յարձակին, սայլապանին կը հրամայեն, որ սայլը կեցնէ ու ինք մէկգի կենայ, և աղջկան թեկէն բռնելով՝ սայլէն վար կ'առնեն, կը տանին՝ հակառակ աղջկան աղաղակներուն և հանդիսատես միւս ուղեկիցներու գոռում-գոռումին: Յայտնի չէ թէ աղջիկը ուր տարած են: Կառավարութիւնը ոճրագործները գրտնելու համար ուէ ձեռնարկ չէ ըրած տակաւին:

«Երկրորդ առևանգումը Ագանայէն չորս ժամ հեռու գտնուող Աբտողլու գիւղը կը պատահի հետեւեալ պայմաններու մէջ: Հաճի Պօղոս անուն երկրագործութեամբ պարապող հայու մը Սրբուհի անւամբ որբւայրի աղջիկն է, որ թիւրք բռնութեան ու գաղանդութեան զոհ կ'երթայ: Աբտողլուցի քիպար օղլու Իսմայիլ անւամբ թիւրք մը, յիշեալ հաճի Պօղոսին 200 արտավար ընդարձակութեամբ արտը բռնի կերպով քանի մը տարիներէ ի վեր կը մշակէ:

Պօղոսը դատարաններու կը դիմէ, իսկ թիւրքը քէն պահելով՝ վրէժ լուծել կ'ուզէ և քանի մ'անգամ Պօղոսը սպաննել կը փորձէ: Թւականէս 2 օր առաջ (հոկտ. 16) Իսմայիլը գիշերանց կ'երթայ Պօղոսի տունը քանի մը ընկերներով և բռնութեամբ Սրբուհին կ'առնեն, դաշտը կը տանեն. կ'ուզեն խեղճ կինը անպատուել կինը երկար ժամանակ ինքզինք կը պաշտպանէ, կը պօռայ, կը կանչէ, օգնութիւն կը հայցէ, բայց ոչ ոք օգնութեան կրնայ հասնիլ: Գիւղացիներ ահաբեկած՝ իրենց տունէն դուրս չեն ելլեր: Իսկ Իսմայիլ և ընկերները իրենց անասնական կիւղը յագեցնելու համար, տեսնելով թէ գիւրութեամբ չպիտի կրնան գլուխ ելլել կըսկսին հրէշային տրամը: Նախ բռնի կը մերկացնեն ու կնկան սրունքները դաշտինով կը խոցուեն և յետոյ դժոխային դիտաւորութիւնը կը կատարեն անպաշտպան և արիւնլայ կնկան մը վրայ, որը արդէն մարած էր: Այս եղբունական տրամին հանդէպ կառավարութիւնը անտարբեր կը մնայ: Հիւպատոսները իմանալով՝ դիմումներ ըրած են կառավարութեան Հարկ չկայ ըսելու, որ այս ալ կ'երթայ խառնելու հայ բիւրաւոր ցաւերու ծովին»:

Կեսաբիա, 9 հոկտ. — «Այստեղ 30-40 օրէ ի վեր ամբողջ գործառնութիւններ դադրած են. գրութիւնը տագնապալի է: Քաղաքի և շրջականերու բոլոր ընտրիքները զենքի տակ կը կանչուին և զինուորական հագուստին կը հագցուին: Եւ միւս կողմէն իրենց որոշեալ վայրը փոխադրելու միջոցներուն պատրաստութիւնն ալ կատարեալ արագութեամբ առաջ կը տարուի. միայն 3-4 օրէ ի վեր փոխադրութեան պատրաստութեան մէջ թուութիւն կը նշմարուի, թէպէտ վաշտերուն ամբողջացումը դարձեալ բուռն կերպով կը շարունակուի: Հայութեան վիճակը դառնացած է. վտանգներ անպակաս են»:

Մէրսին, 5 հոկտ. — «Այսօր նոր հեռագիր մ'եկած է Պօլսէն՝ հրամայելով, որ զենքի տակ կանչուած բոլոր զօրքերը և ձիերու փոխադրութիւնը յետաձգեն. պատճառը անհասկանալի է. խժգոնութիւններ կը շարունակուին»:

Ահա Կիլիկիոյ վիճակը, և որչափ ալ մեր եզերքը եւրօպական զօրհասարակներուն մատչելի ըլլան, մեր կացութիւնը վարդապոյն ըլլալէ շատ հեռու է:

Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ե Ա Ն Խ Ա Բ Ր Ի Կ Ն Ե Ր

(ՔԱՄԱՆԴԱՆԴԱՆԵՐԻ ՆԱԽԱԿ)

Պետերբուրգ, 10 նոյեմբեր 1903

1901 թւի յունիս ամսին «Դրօշակ»-ին ուղարկած իմ տասնեկեցերորդ նամակը վերջացրել էի այս խօսքերով.

«Երեւի մօտիկ ապագայում կովկասեան քաղաքների հրապարակները կըսկսեն զարգարել այնպիսի գէն երաւն երի և կառավարիչներ ի արձաններով, որոնց միակ մեծութիւնը եղել է կամ արիւն թափել կամ ստրկացնել, որոնց անունը կովկասեցին կը ծածկէր, եթէ ազատ լինէր, միմիայն անարգանքով և ստեղծութեամբ...»

«Կը բարձրացնեն Գերբերտան գլխարկները և կատարեն ժողովրդին գլուխ խոնարհեցնել...»

«Հելվեցիան Վիլհելմ Տէլ ծնեց՝ այդ անարգ գլխարկը ստի տակ տալու համար...»

«26 ծնւի արդեօք մի նոր Վիլհելմ Տէլ այն վիթխարի լեռների ստորոտում, ուր ըմբոստ Պրոմէթէօսը երկնքի կրակը իջեց...»

Վիլհելմ Տէլից յետոյ ամբողջ եօթ դար է անցել և մարդկութիւնը, իհարկէ, առաջագիմել է: Առաջագիմել էր և կովկասեան Գեաւերը, որ գլխարկի փոխարէն իր լուսանկարն էր ցրել Թիֆլիսի դպրոցական հաստատութիւններու մէջ, որպէս զի ոչ մի աշակերտ չհամարձակի գլուխ չխոնարհեցնել՝ իրեն հանդիպելու:

Որքան նման են բռնակալները իրենց հոգեբանութեամբ: Բայց որքան նման է և նրանց ճակատագիրը: Չեզ անշուշտ գրած կը լինեն Թիֆլիսից՝ թէ ինչպէս կովկասեան Գեաւերի պատկերը՝ պատուաւ և անարգաւ՝ այսօր նետուած է իրեն արժանի տեղը, իսկ ինքը Գեաւերը՝ երեք տեղից դաշոյնով վերաւոր՝ չի հաւատում, որ այլևս կենդանի կը հեռանայ կովկասից...

Ընդամենը երկու և կէս տարի առաջ մեր ասած խօսքերը այսօր ուրեմն արգարացել են:

Կը խրատւի, սակայն, բռնութիւնը: Երբէք: Կոյր ու կամակոր՝ նա անընդունակ է յարգել ժողովուրդների կամքը և կանգ չէ առնում նոյնիսկ ամենամեծ ոճիրների առաջ: Հոկտեմբերի 27-ը նոր ապացոյց բերեց դրան: Այդ «յիշատակելի» օրը թուրքական Նիկոլայը խոնարհեց իր միապետ-մինիստր Պէվէի առաջ և ամենայն հայոց կաթողիկոսի իրեն ու մինիստրին ուղղած խնդրագիր-բողոքներին պատասխանեց միեւնոյն գետնի վրայ:

Երեւի՝ խեղաքար ու ժողովրդ մեզ չպիտի հանգիստ թողնի, մինչև կովկասեան Պրօվէնտսը դէպի Պետերբուրգ ևս չմեկնի իր կարող բազուկը...

Ահա Էջմածնի և Պետերբուրգի մէջ սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին տեղի ունեցած գրաւոր բանակցութիւնները հանգեցնել իրենց վերջաբանով:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԽՆԴԻՐՔԸ ԹԱԳԱՆՈՐԻՆ

Նորին Օգոստափառ Կայսերական Մեծութեան
Հայոց Առջնաւոր Հայրապետի Խոնարհագոյն Ազնոյս

«Թող տուր, Ողորմած Տէր, որ կարենամ համարձակ սիրտս բանալ Ձեր Մեծութեան առաջ այս աղերսագրոյս միջոցաւ, որ փոխանակ անձամբ յանդիման լինել փառաւոր դահլիճի՝ ես կենդանի բառաւորով արտայայտէի հոգեւոյս խորագոյն վիշտը:

«Աթուռն և չորս ամեայ հասակիս ծերութեամբ, ես յանձն առի աշխատութիւն անձամբ գիմել առ Կայսերական Վեհափայտ Աթուռ: Այլ աւա՜ղ, փակեցին այն ազատ ճանապարհ, որ բաց է ամենքի առաջ թող այս, ներքին պետական գործոց բարձրագոյն նախարար իւր պաշտօնական գրով յայտնում է ինձ, որ Ձերդ Կայսերական Մեծութեան ուղարկութեան առաջ է հայոց Հայրապետի անհնազանդութիւն ընդդէմ Բարձրագոյն Կայսերական հրամանին: Քա՛ն, թէ այսպէս է. զի սուրբ է ինձ համար կայսեր արդար դատարան, այլ նման մեծ մեղք են, որ զիս այսպէս ներկայացրեր են առաջի բարի և ողորմած Կայսեր: Գարձեալ ժխտեմ, թող տուր ինձ, Ողորմած Տէր, որ իրաց ճշմարտութիւն համարձակեմ անպատուակ պարզել և բացատրել Ձերդ արդարադատ Ատէնին առաջ: Հայոց Հայրապետի բարուց հեղութիւն և երկեղածութիւն առ քրիստոնէական ու եկեղեցին, կրօնն և հաւատ՝ յարմար է աշխարհին: Նա կարգաւոր Ս. Գրոց աստուածային պատւերներ, ուսեալ է հնազանդել սրտի մոռը աշխարհի իշխանութեանց: Սոյն հնազանդութեան ուխտ և պատուէր ես ամենայն երկեղածութեամբ կատարած եմ: Այն հանգիստն օր, երբ իմ օժման արարողութիւն պիտի կատարէր, նախապէս զիս հրաւիրեցին Ս. Էջմածնի տաճարը, ուր Սրբութեան սեղանին, խաչին և Աւետարանին առջև, համայն միաբանից և ժողովրդեան ներկայութեամբ, ուխտեցի նախ հաւատարմութիւն և հնազանդութիւն առ Նորին Կայսերական Մեծութեան: Նոյն օր և նոյն ժամայն ուխտեցի նաև

հաւատարմութիւն առանդապահ լինել առ ընդհանուր եկեղեցին Հայոց, ոչ միայն ի նախնեաց անտի հաստատեալ առ հոգեւոր և հովանական տեսչութիւն, այլ և նորա և Մայր Աթոռոյս ընդհանուր իրաւանց պահպանութեան: Այս ներառող ռեխտի զօրութեամբ, ես տիրապէս տէր չեմ Մայր Աթոռոյս ի վաղուց անտի հաստատեալ իրաւանց, այլ միայն սոսկ աւանդապահ մի եմ, որոյ իսկական տէր Հայաստանեայց եկեղեցին է իւր բովանդակ ամբողջութեամբ: Սորա համար ես չեմ կարող ո՞վ Տէր իմ, խաչին և Աւետարանին առաջ չուզած համարելով և մեծ երկեղածութեամբ կնքած ներկայեան և ահաւոր ուխտիս դէմ դրժել: Պատասխանատու մնալով առաջի Աստուծոյ, առաջի եկեղեցւոյ և առաջի ազգիս հայոց, որով միայ ինձ այնուհետեւ յաւիտենական անէծք, ո՞հ, նորովիք պիտի կնքի գերեզմանս և ընդ անարժանս դասի անւանս յիշատակ, զրկելով օրհնութենէն եկեղեցւոյ և արդ հասեալ կամ ես խորին ծերութեան, մահն մօտալուտ է և ես չեմ կարող մահւան գաւա մօտ դրժել իմ ներկայեան ուխտին դէմ: Աւտի կրկին աղերս մատուցանեմ առաջի Քո, քաղցր և բարեգութ Տէր, յառաջ բերեմ աստ Գեթսեմանի պարտեզին աղօթաւոր Յիսուսի բան. — Անց՛ այս բաժակ հայոց եկեղեցին: Պատմութիւն ցոյց կուտայ մեզ, որ հայկական եկեղեցին քրիստոնէութեան առաջին դարերէն սկսած հալածանաց, ջարջարանաց դառնադոյն բաժակներ շատ քամեր է, միմիայն իր ինքնուրոյնութիւն, Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ ազատութիւն անխախտ պահելու համար: Մեծաքօր Տէր, Ձեր բարեյիշատակ նախնիք, իրենց արքայական մեծ բարձրութիւն և շնորհ միշտ ցոյց տուած են հայոց հաւատարմութիւն, և նորա երախտագէտ զաւակներ իրենց կեանք չեն խնայիր անձներ քաջութեամբ նահատակ հանդիսանալ Մեծին Ռուսիոյ քաջայաղթ բանակներուն մէջ, երբ հնչում էր պատերազմի փող: Հայաստանեայց եկեղեցին ևս միշտ վայելել է քաջահպանեմ նախնեաց բարձր հովանաւորութիւն և իսկապէս ճանաչել են Հայոց Առաքելական եկեղեցւոյ դարաւոր իրաւանց անխախտութիւն: Արեւելեան այդ հնագոյն եկեղեցին այս տարի պիտի տօնէր Մայր Աթոռի Ս. Էջմածնի տաճարի հիմնարկութեան հազար վեց հարիւրամեակը: Այլ աւա՜ղ, չկատարեցաւ այնպէս, ինչպէս մեր և ազգի փափաքն էր, վստիք յանկարծ յունիս 12-ի նոր օրհնագրութիւն խախտեց մեր եկեղեցւոյ դարաւոր հիմքը, և ես, որպէս գլուխ նորին, պատասխանատու կամ առաջի Աստուծոյ և չորս միջոց հայոց ազգին, որ պահապան դրեր է զիս, որ հսկեմ արթնութեամբ, որպէս զի չխախտի նորա հիմքը, զոր եղին թաղէսս Առաքեալ և Գրիգոր Լուսաւորիչ: Այստեղ չեմ կարող լռել և չ'անել ո՞վ Աստուածատէր և Բարեպաշտ Թագաւոր, այսպիսի օրհնագրութեան մասին, որ նախարարութիւն անկարելի համարեց նախապէս իբրեւ խորհուրդ զեկուցանել հայոց կաթողիկոսին, զի նոր օրհնը հայոց եկեղեցւոյ վերաբերում էր: Ահա պատճառ, թէ ինչու խորհրդի պարոն նախարարէն ներքին գործոց յետաձգել առայժմ նոր օրհնքի գործադրութիւն: Սորա համար զիմեցի և ամենախոնարհաբար աղաչանս մատուցի Ձերդ Մեծութեան լսել իմ ձայն, վստիք զի անելանելի դրութեան մէջ պաշտօնեալ եմ այսօր: միմիայն իմ հովանապետական պարտքս ուղեցի կատարել որպէս զի կարենամ Ձեր ուղարկել Մեծութեան հոսանք իմ կարծիքներ: Ցաւօք սրտի տեսնում եմ թէ ես և թէ համայն հոգեւորական դասն, որ իմ ցանկութիւն այնպիսի կերպով բացատրեւած է, որ չի համապատասխանում ճշմարտութեան: Հաւատաւ, Տէր իմ, ու տաճարի և սուրբ սեղանի սպասաւորս չեմ կարող կեղծել առաջի տեսչութեանդ. ես ապաւինելով ճշմարտութեան, որպէս Ձօրաբարել, համարձակ յայտնում եմ, թէ ոչ ես և ոչ իմ հոգեւորական դասն և հօսն ոչ երբէք մտաբերած ենք Աստուծոյ Օծեալիդ հակառակելու: Իսկ հայոց վերջին յուզմունքը, որոնց ձայն և աղաղակ անշուշտ հասած է բարձրագոյն ատեանիդ, կ'ապացուցանէ միայն, թէ որքան անակնկալ էր նոր օրհնքին հրատարակութիւն, որ ծանրագոյն պատժի կերպարանք ունի, և որքան տարբեր և անհամաձայն է հայաստանեայց ի վաղնուց հաստատեալ կանոններէն և միանգամայն օտար հայ ժողովրդի դարեւոր հայացքէն ըստ իւր եկեղեցւոյ ոգոյն: Վեհապանծ Տէր իմ, Քո մեծ ողորմութեանը կը դիմեմ աշխարհին երեսին ցիրուցան եղած հօսիս հետ և նոյն բանք կրկնելով արտաւարագին — Անց՛ այս բաժակը յինչն և իմ

Հօտէն, որով եկեղեցւոյ անսահման զթուփեանց ճառագայթները թող լի ուրախութեամբ և անհուն երախտագիտութեամբ լեցնեն հայ ազգի սիրտն ու հոգին:

«Գիրս աւարտեցի... յոյս և հաւատ զիս քաջութեց, ելայ իջայ հանդերձ միտքանութեամբ Ս. Էջմիածնի տաճար, թուղթը դրի Ս. Սեղանի վրայ, լի ջերմեանդ ոգւով ազօթեցի Ձեր Վեհափառութեան թանկագին կենաց համար, աղօթեցի Աստածային և Միածնի անսպառ շնորհ և օրհնութիւն տարածել համայն Օգոստոսիա Վերդաստանիդ վերայ:

«Մնամ միշտ աղօթարար Վեհափառութեանդ ամենաթանկագին կենաց»

Վշտակիր Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
ՄԿՐՏԻԶ Առաջին

12 սեպտ. 1903 թ.
Ս. Էջմիածին

ՄԻՆԻՍՏՐԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ

Նորին Սրբութեան

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին

Նորին Կայսերական Մեծութիւնը Բարձրագոյն հրամայեց ինձ տեղեկացնել Ձերդ Սրբութեանը, որ սեպտ. 12-ի Ձեր ամենահպատակ խնդիրը թաղաւոր կայսրը ստացել է Գարմըշտատում սեպտեմբերի 27-ին:

Ներքին գործերի մինիստր ՊԷՎԷ

№ 336

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԽՆԴԻՐԸ ԴՆԵՍՏՐԻՆ

Ձերդ Բարձր Գերազանցութիւն

Ողորմած Տէր Վեհաշնորհ Կոնստանտնուպօլիս

Ծանր է յոյժ, իրիւս զմեղադրեալ հանդիսանալ՝ ոչ գտանելով մեղս ինչ անձին, ծանր է ի համարի կալ յանցաւորի՝ եւ ոչ իսկ զսուէր յանցանայ ի գործողութիւնս իւր տեսանալով: Այլ որպիսի կակածագին զգայմանց էր կեղեքել ապաքէն զսիրտ ծերունւոյս, ի տեսանելն զիս, որ յընթացս յիսուն ամաց ուսուցիչ էի քրիստոնէական սիրոյ եւ խնամրութեան՝ ամբաստանեալ յանրապետի առաջի մեծի Հովնաւորի եկեղեցւոյ իմոյ, իրիւս զանհաղանդ ոչ անսասող թագաւորին կամաց եւ իրիւս զերդմնադանց:

«Անդրուկի ես, սակայն, հաւատաք իմ առ յաղթանակ յաւիտեանական ճշմարտութեան եւ սովին հաւատով ուղղեմ առ Ձերդ Բարձր Գերազանցութեան զայս գիր նամակին՝ անտարակոյս յայնմ, զի ոչ անտես առնիցէք դուք զինչիւր ծերայեալ Պետին Հնագոյն Առաքելական Եկեղեցւոյ եւ թարգման լինիջիք անկեղծ զգայմանց իմոյ առաջի Ամենազորմած Թագաւոր Կայսեր Գրոթիւն Ձեր Բարձր Գերազանցութեան, որ ի 13-էն օգոստոսի, խոցեաց ի խոր զսիրտ իմ եւ ոչ գտեալ իմ զայլ հնար բառնալոյ յինէն զմեղադրանս ծանրագոյն յանցանայ քարգելոց ի վերայ իմ, խնդրեցի ի տէր կառավարչապետէ քաղաքական մասին կովկասու՝ հայրելով միանգամայն զատարութիւն Ձեր, զի տացի ինձ յանդիման գալ լուսաւոր երեսաց Նորին Մեծութեան եւ անձամբ անձին ցուցանել, եթէ չէ իմ երդեք խոտորեալ ի պարտուց հաւատարիմ հպատակութեան կամաց Վեհապետիս Քանգի կոնդակն տուեալ յինէն ի 1-ն օգոստոսի առ Սինոյն Ս. Էջմիածնի զմի եւ եթ ունէր նպատակ՝ փութալ, յօգուտ եկեղեցւոյ եւ պիտութեան, յառաջ քան զյայտարարութիւն կանոնադրութեան 12-ն յունիսի հասուցանել յունկն Նորին Մեծութեան զբացատրութիւնս իմ առ այն, եթէ սակաւ ծանօթութիւն եւ եթ գնիւքին կարգաւորութիւնն եկեղեցւոյս հայոց, սխալ տեղեկութիւնք զարդի վիճակէ նորին եւ անգագար ամբաստանութիւնք առաջի բարձրագոյն կառավարութեան, կուտեալք ի զլուս հայ հոգեւորականաց՝ սկզբնապատճառ հինն լեալ են հրատարակութեան օրինացն յիշատակելոց: Եւ յուսայի, եթէ Ամենազորմած Թագաւոր Կայսրն լռէր զհայցեամ իմ Բալ ինձ ապաքէն զանցանել ընդ երկունս, զոր երկուեցայ հան-

դիսապէս առաջի Աստածային Սուրբ սեղանոյ, եւ զտանել անհաղանդ բարեխնամ Արքային իմուս: Հաւատաւոր ասեմ, եթէ պատկառաստեալսն պատկոխանին, որ վասն հնազանդութեան մարմնաւոր տէրանց, կամ եւ միամ իրիւս զհաւատարմագոյն ի հաւատարիմ հպատակաց Նորին Մեծութեան: Այս իսկ զգայութիւն հարկեաց զիս՝ ջանալ եւ եթ ի բացայայտել առաջի Թագաւոր Կայսեր զչար անարդար մեղադրանաց, որ յընթացս վերջին տասնեակ ամաց կուտէին՝ ոչ ի զլուս հայ հոգեւորականութեան եւ ժողովրդեան միայն, այլ եւ յանձն իսկ իմ, ի շնորհս անհինգ զեկուցմանց կովկասեան վարչութեան, որ ի լուրջ թիւրեալ հաղորդագրութեամբ հինն ի վեր շրջեաց զաւանդական յարաբերութիւն Ռուսաստանի ընդ ազգ եւ հոգեւորականութիւն հայոց եւ զխաղաղ, զհաւատարիմ ժողովուրդն ապստամբ եւան յայն կառավարութեան՝ ի հաստատութիւն բանիցս, թողեալ աստէն զալ ինչ բազում, յուշ անից միայն զինչորոշ դպրոցական վարչութիւն կովկասու առանց իրիւս պատճառի գուն գործեաց անանարկել զդպրոցսն առաջի կառավարութեան ցայն աստիճան, զի փակեցան ի վերջոյ դրուք նոցա: Ապա, ենթադրելով եթէ դպրոցքդ պահէին յարեանց սեփական ստացւածոց՝ յաջորդեաց եւ յայնմ, զի անօրէնութիւն եղեւ գրաւելոյ զայնոսիկ. այլ ըստ Բարձրագոյն հրամանին որոշուին խնդրոյն, եթէ ո՞ր ստացւածք սեփականութիւն էին դպրոցաց՝ պարտ էր դատաստանական կարգաւ լինել: Եւ իրիւս եկեղեցւոյն շահեցաւ ի շար մի ողջոյն դատավարութեանց առաջի ամենայն Առնից եւ յայնի եղեւ, զի կովկասեան վարչութիւն սխալ էր ի կարծեմ, եթէ մեծամեծ գոյք էին դպրոցացդ՝ ապա ուղղել կամելով զսխալ իւր՝ յաւել զնոր իմն գործել զանարարութիւն—ընդ ամբաստանին զհոգեւորականութիւն հայոց, եթէ զընդիմութիւն ցուցեալ էր սորա ի յանձնելն զգոյս դպրոցաց ուսումնարանական վարչութեան: Հուսկ որինն, անարգարութիւն կովկասեան վարչութեան յառաջեաց ցայն վայր, զի զդիմեն ի դատարան համաձայն Բարձրագոյն հրամանին հակառակութիւն իշխանութեան եւ անհաղանդութիւն անանեաց:

«Յետ այսօրիկ հրատարակեցաւ անօրէնութիւն վասն գրաւման եկեղեցական գոյց եւ դրամոց՝ ոչ ծանուցեալ նախապէս զայսմանէ բանի իսկ միակ պետին Եկեղեցւոյն Հայոց: Յանձնուին ստացւածոց ի տեսչութիւն պետական հաստատութեանց գոյով ըստ ինքեան կարի վշտադրելի իրիւս յայտարար անվստահութեան նաեւ հոգեւորականութեան հայոց, լինի հարեւմ առաւել զգալի այնու, զի կովկասեան վարչութիւնն յայնմ եւ ի իւր լուսարանութեամբ ի հանդէս երեւ զուրն հանգամանս իրացն: Որպէս իրազեկ եղէ ես, կովկասեան վարչութիւն զեկուց, եթէ եկամուտք կարեւոր, որք սեփականութիւնք են եկեղեցւոյ՝ ի կիրարկանեն ոչ ըստ պատշաճին, այլ յաղագս ինչ ինչ եպեղելի ձեռնարկութեանց: Սակայն եթէ ի վճռելն պետական խնդրոց կարեւոր համարէր նա զբաղմակողմանի ուսումնաւորութիւն գոյին, ոչ գործեալ լինէր արդեօք այսպիսի սիրտ սխալ, եւ բացայայտ իրաւ էր, եթէ ոչ միայն եւ ոչ կօպէկ մի յեկեղեցական եկամտաց չէ վստանեալ կողմնակի նպատակօք, այլ եւ զի չեն բաւական նոքա առ ի հոգալ զհանապազորդ պէտս եկեղեցականաց, որք հանդերձ կարեւորք կրթական հաստատութեանց հայոց՝ հոգացեալ լինին առաւել ի կամաւոր նւիրատեւութեանց հայ ժողովուրդեան: Եւ յինչ ինչ հակապետական նպատակս կարէին կիրառեալ լինել եկամուտք եկեղեցւոյ, մինչ դատանին նոքա ընդ որոշ հոգեւորականութեան կառավարութեան յանձնին պիտութիւն Սինոյն Ս. Էջմիածնի վարչութեան կովկասու, եթէ առաւել ուղիւ լեալ էր կշիռ իւր վասն պետական շահուց, հնար էր արդեօք խոհեմագոյն եղանակօք հասանել յառաջի երեւալ նպատակն: Փոխանակ փակելոյ զդպրոցս հայոց եւ ի տեղի հարեւորոյն զքանի մի տասնեակս բանալոյ պետական կրթարանաց մարթ էր թողուլ զեկեղեցապատկան ծխական դպրոցս հայոց ի տեսչութիւն հոգեւորականութեան, որ զիսէր, սիրելի արեալ ժողովրդեան զգպրոցսն՝ կարգել ի վերայ նոցա հակոզութիւն խոհեմագոյն կազմելով որոշ ծրագիրս վասն նոցին եւ տալ ուսումնարանական վարչութեան իրաւունս հրաժարեցուցանելոյ զպաշտօնեայս, զորս

անհամարապատասխան գտանելին պահանջից իրենանցի ֆո-
խանակ գրաւելոյ զեկեղեցական ստացւածս, առանց իրիք
օգտի վասն պետութեան, մարթ էր կարգել զխոտազօրն իմն
վերահասութիւն մտից եւ ծախուց վանորէից եկեղեցեաց եւնո-

» Ի նորոշս նշանակեալ եղանակի գործառնութեան կողմ-
կատեան վարչութեան, այնչափ սակաւ են այժմ դպրոցք
յաշխարհիս, զի հազարաւոր մանկունք ի փողոցս շրջին,
բազմապէս ցանկեղ միայն զմիւս անձանց վնասակարաց
պետութեան եւ հասարակութեան Այլ վնասակար հետե-
ւանք, վասն պետութեան ոչ նազ քան վասն եկեղեցւոյ,
օրէնագրութեան 12-ին յունիսի ունին ի յայտ գալ ի մեր-
ձաւորագոյն ապագայի Կառավարութիւն ի մի կողմանէ
եկեղեցի ի համալսման, եթէ եկամտաւ կարւածոց չեն բա-
ւական ամենեւին ի պահպանութիւն հայ հոգեւորականու-
թեան եւ հոգեւոր հաստատութեանց, զի կարճեցին կա-
մաւոր ներառութիւնք հայ ժողովրդեան, ի միւսոյ կող-
մանէ հոգեւորականութիւնն ըստ անհրաժեշտ բերմանն
հանգամանաց խորթացեալ լինի ի հօտէն եւ ոչ կարող է
լնուլ զաւանդական կոչումն իւր եւ ոչ մատուցանել պե-
տութեան ի պատեհ ժամու զծառայութիւնս, գորպիսիս մա-
սուցեալ է նորա յաճախակի: Որ ինչ զմեզ պարտաւորն ի իմ
այլոց, որ լեալ է հիմն օրէնագրութեան 12-ին յունիսի,
իրեւ. հայ հոգեւորականութիւնն ապիկար գտանու էր ի կա-
ռավարութեան կարածոյ իւրոյ, մնաց ինձ միայն արտա-
յայտել զծառայողն զարմանս, եթէ վասն էր նախ քան
զհրատարակութիւնն նորոք օրէնագրութեան չէ եղեալ ազ-
գուծն ինչ զայլմանէ Հայրապետանոցին Ս. Էջմիածնի կամ
Սինօգիոյ Այլ եւս զանցառութիւնք մասնաւոր անձանց կամ
առանձին իմն ի նորութիւնք կարի՞ն միմէ պատճառ լինելոյ
զրկելոյ զողջոյն հաստատութիւնն ի դարաւոր իրաւանց
Խորագէտ համոզեալ ի ճշմարտութիւնն առաջելոյս, ոչ կարէի
ես լռել եւ չցանկալ հաստատելոյ յունիսի Թագաւոր Կայսեր
եւ Բարձրագոյն կառավարութեան, որ ի Պետերբուրգ,
զխորհրդածութիւնս իմ վասնեկեղեցական հանգամանոցն իրաւն
Ոչ կարէի ես լռել եւ չորոգեալ ընդդէմ անարդար վերա-
բերման կողմակաւ վարչութեան առ գործն լրնթապս
վերջին տասնեակ տանց, որոյ ի հետեւ անս եղեւ նոր այս
սխալ ծանրագոյն: Ոչ կարեմ եւ այժմ չհրա իրել զողորմած
ուշադրութիւն Ձերոյ Բարձր Գերագանցութեան առ շատ
ձեռնարկութեանց, որ եղեւ ընդդէմ հայ ժողովրդեան
ի զանազան տեղիս աշխարհիս, զորոց լսեմք կարիվեր
սրտիւ, որպէս եւ ընդդէմ եկեղեցական անձանց, զորոց
զյանցանայն ոչ զեկեղեցայնի ինձ ինչ: Ոչ կարեմ լռել եւ
լռելութեանցն, զորս ի կիր արկանէր վարչութիւնն ի գրա-
ւելն զստացուածս, մինչ զի առաջի աչաց իսկ իմն ի դաւթի
Մեծագոյն Սրբաւայրին համայն ազգի հայոց պատկույժ զորօք
զիմ առն բնակութեան, խորանակեցին զերկաթեայ դրամ-
արկղան եւ իրաց սարան զորք ընդ խղճուկ գումարս դրամոց,
այլեւ պատմական փաստաթուղթս, որք լրնթապս դարուց
պահալ լինէին անձեռնմխելիք:

Ձերո Բարձր Գերագանցութիւն,

» Իմ յոյս մեծ է, զի գուր իրեւ եւ լուսամբս եւ խոհական
անձն պետական, ոչ մերժիսիկ զխոնարհ խնդիր իմ բա-
ցայայտելոյ առաջի նորին Մեծութեան Թագաւոր Կայսեր
զորն իմաստ ներկայ գրութեանս եւ հանդիսաւիկ միջնորդ
յոտս Սրբայական Գահոյից առ ի դարձուցանել յիս եւ
ի ժողովուրդ իմ զլուստանութիւն Ամենաողորմած Թագա-
ւորին, զոր վայելեալ էաք ի վաղնջուց հետէ: Հաւատացէ՛ք
ի բանս ծերունի հայրապետիս, եթէ ամենափոքր նշան
Արքայական ողորմածութեան բաւական լիցի, զի ողջոյն
ազգն հայոց եւ հոգեւորականութիւն ընդուն անպատմելի
ուրախութեամբ եւ մնացեան երախտագէտ եւ հաւատարիմ
ընդմիջաւ, որպէս էին, շատոց մեծի միտաստանիս:

» Վերադառնալով առ Ամենաարարձրեալն զԵրմիայի մաղ-
թանս վասն առողջութեան եւ արեւշատութեան Ձերում,
մնամ Ձերո Բարձր Գերագանցութեան

Ձերմտանալ աղօթարար Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
ՄԿՐՏԻՉ Առաջին

16 հոկտ. 1903 թ.

Պ. Ս. Էջմիածին

ՄԻՆԻՍՏԵՐԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Ձերո Սրբութիւն

Ողորմած Հովապետ,

» Թագաւոր Կայսրը ի պատասխան ամենահպատակօրէն
ներկայացրած իմ զ'կուցումին Ձեր ամենահպատակ ինդիքի
մասին փոխելու ներկայ տարւայ յունիսի 12-ին Բարձրա-
գոյն հաստատած մինիստրական կոմիտէի որոշումը, — ներ-
կայ հոկտեմբերի 18-ին Բարձրագոյն հրամայել յարեհանձն-
յալունել Ձերո Սրբութեան, որ նորին Մեծութեան վճիռը
նոր կարգ հաստատել հայ եկեղեցական կառւածներ ի կա-
ռավարութեան գործում անդարձ է եւ Ձեր ամենահպա-
տակ խնդիրքը փոխել յիշեալ օրէնքը՝ նորին Մեծութեան
կողմից թողնւած է անհետեւ անք:

» Այդ Բարձրագոյն կամքի մասին պատիւ ունեւ հաղոր-
դել Ձերո Սրբութեան, խոնարհաբար խնդրելով ընդունել իմ
խորին յարգանաց եւ հաւատարմութեան հաւաստիքը, որով
պատիւ ունեւ լինել Ձերո Սրբութեան:

Խոնարհ ծառայ

Ներքին գործերի մինիստր Վ. ՊԼԵՎԷ

N. 393

27 հոկտեմբերի 1903 թ.

Պետերբուրգ

ՆՈՐ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Սինօգի Ս. Էջմիածնի

Առաջադրութիւն

» Թագաւոր Կայսրն ըստ ամենահպատակօրէն զեկեղեցական
իմամ ի 18-ն աւուր այս հոկտ. Բարձրագոյնս յարեհանձն
հրամայել, վասն կարգելոյ իրեւ եւ կանոն, զի այսուհետեւ
մինչ չ'վերաքննութիւն գործող կանոնաց վասն կառավա-
րութեան հոգեւոր գործոց քրիստոնէից հայ լուսաւորչական
գաւառութեան, ի նշանակելն յաջորդաց թեմոց, անգամոյ
կոնսիստօրէից, տեսչի եւ ուսուցչաց հոգեւոր ճեմարանի
եւ դպրոցաց, վանահարց վանոց, նոյնպէս եւ ի պաշտօնս
ծխական աւագ քահանայից, սարգաւապաց եւ դպրաց
ինդիքեցին զհամաձայնութիւն վասն յաջորդաց ի կառա-
վարչական քաղաքական մասին Կովկասի, իսկ յաղագս
մնացեալ պաշտօնեայ անձանց՝ ըստ տեղոյ հաստատու-
թեանց նոյս պատշաճաւոր նահանգապետաց կամ համա-
պատասխան պաշտօնեայ անձանց: Զայս Բարձրագոյն
կամաց առաջադրեւ հայ լուսաւորչական Սինօգիոյ հար-
կաւորն տնօրինութիւն ի կատարութիւն:

Նախարար Ներքին Գործոց

Ստատոս Սեկրետար ՊԼԵՎԷ

Օտար Դաւանութեանց Դեպարտամենտի

Դիրեկտօր ՄԱՍԼԱՉԸ

Հատ խորհրդածութիւններ են ներշնչում այս թըղ-
թերը, շատ մտքեր ու յիշողութիւններ են ծնեցնում
նրանք, բայց այսպիսի օրերում գրեւ չի հրապուրում...

Է. ԱՎԵՌԻՆԻ

«ՎՐԱՍՏԱՆ»-Ը ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՐՅԸ ԿՈՎԱՄՈՒՄ

Մայիսի 1-ից վրացերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներով
Պարիզում սկսել է հրատարակել մի նոր քաղաքական
թերթ՝ «Վրաստան» անունով:

Թերթի նպատակն է՝ արթնացնել ազգային եւ քաղա-

քաջիական գիտակցութիւնը վրացի ժողովրդի մէջ ու այդպիսով պատրաստել հող Վրաստանի ինքնավարութեան համար. գտնել բարոյական աջակցութիւն Եւրոպայում և ստեղծել մերձեցում՝ ազգային իրաւունքներին գիտակից վրացիների և Ռուսաստանի արդի րեժիմի դէմ կռուող ռուս ազատամիտների ու սօցիալիստների միջև:

Ով փոքր ի շատէ ծանօթ է Վովկասի կեանքին, ով ունի գիտողութիւնների գոնէ մի փոքրիկ պաշար, մանաւանդ հայ-վրացական յարաբերութիւնների մասին Վովկասում, նա չէ կարող չ'ողջունել այն ուղղութիւնը, որի արտայայտիչն է հանդիսանում այսօր «Վրաստանը»: Գեռերէկ մեզինք շատերը՝ շարած կենդանի փաստերի առաջ՝ դժւարանում էին հասկանալ թէ ուր և ինչի՞ է ձգտում վրացի հասարակութիւնը Վովկասում — գնում է նա արդեօք գիտակցօրէն դէպի կատարեալ ինքնասպանութիւն, թէ ճարպիկ սրկաններից մոլորած՝ նա կոյր գործիքի մի անպատասխանատու գեր է կատարում: «Վովկասի» շարաթաթերթի փոքրիկ խմբակը, բանւորական սահմանափակ շրջաններում երբեմն լուրջ նոր ձայները և կամ «Ցնոթիս-Պուրցելի» լրագրի չափաւոր ձեռնպահ հոգեւորականները կորչում էին այն ընդհանուր միջնորդի մէջ, ուր վրացի ժողովրդի համար չէր ճանաչւում ունէ ուրիշ կենսական խնդիր, քան նրա մէջ հայտնեցութիւն սերմանելու միակ հոգսը: Եւ ճաշկանչներ ու Ծերերթէլներ — վրացի մտաւորականութեան այդ «ստղերը», ազդի այդ «լաւագոյն զաւակները», հետները առած մեծ ու փոքր, միութեամբ և անմօրուս յիմարների մի սոււար բանակ, զարմանալի անձնւորութեամբ կեանքի էին վերածում լրտես Վելիչկոնցիի և Գեւորդի-Գալիցիների բոլոր իշխանները, — խեղդել, ջախջախել Վովկասը, իսկ ուրոյն երկիր, իբրև ուրոյն ազգութիւնների որդան: Անարժան, անարգ մի գեր, որ միայն արատաւորում էր վրաց հասարակութիւնը...

«Վրաստան» ի խումբը՝ հրապարակ գաղով այսօր ազգերի համերաշխութեան, կովկասեան ընդհանուր շահերի ու վրացի ժողովրդի ինքնավարութեան պահանջներով, կարող է վստահ լինել մեր ամենաշերտ համակրութեան վրայ: Ցանկանք միայն «Վրաստանին» պատշաճ եռանդ ու տոկոսնութիւն, որպէս զի իր սթափեցնող և միանգամայն նպատակայարմար ուղղութեամբ առաջ գնալով, նա վերածել լուրջ կազմակերպութեան — մի կազմակերպութեան, որ ընդունակ լինէր զգալի դեր խաղալ իր հարազատ ժողովրդի և Վովկասի վերածնութեան գործում:

Արժէ մօտիկից ծանօթանալ «Վրաստան»-ի աշխարհայեացքի հետ:

«Ամբողջ դարի ընթացքում — ասում է «Վրաստանը» — մեր կրօնի մէջ հաւաքեալ վեջում ու տառապանքը, վայրագ ծնշման ծանրութիւնը եւ ազգային պատկանելիութեան արթնացած զգացմունքը գլուխ են քարծրացնում այսօր եւ արտայայտում մեր հասարակական կարծիքի մէջ: Այո, ազգային առանձնայատկութեան զգացումը այնքան քարծրացած է Վրաստանում, քաղաքացիական հասունութիւնը այնքան առաջ է գնացել վրաց ժողովրդի մէջ, որ ուրիշ ազգութիւնների հետ միասին մենք եւս ցանկանում ենք այսօր մասնակցել ընդհանուր կռիւն. մենք եւս ցանկանում ենք՝ համերաշխ ռուս դիմադրական կուսակցութեան հետ՝ նպատակ Ռուսաստանի քաղաքական վերածնութեան եւ սրա հետ միասին ձգտել Վրաստանի ինքնավարութեան իրականացման»:

Հետաքրքիր է, ինչպէս են հաշտեցնում վրացիները Վրաստանի ազգային ինքնավարութիւնը ռուսական սահմանադրական շարժման հետ և ինչպէս են ըմբռնում նրանք ինքնավարութեան խնդիրը:

«Ծիշը է — յիշեցնում են նրանք ռուս ազատամիտներին ու

սօցիալիստներին ուղղած քաջ նստակում — ռուս սօցիալիստների զրաւքների մէջ ազգային հարցը որոշակի չի շօշափւած: Մենք չենք գտնում նմանապէս այնպիսի ծրագիրներ, որոնք պարունակէին Ռուսաստանի հեռաւոր մասերի ապագայ կազմակերպութիւնը: Սակայն, այն ընդհանուր խարխիւները, որոնք վրաց հիմնւած է ռուս դիմադրական կուսակցութիւնը, մեզ որոշ երաշխաւորութիւն են ներշնչում եւ նրանց յաղթանակի հետ թոյլ տալիս յուսալու միապետական կառավարութեան ներքաշած ազգութիւնների վիճակի բարելաւումը»:

Բացի այդ, «Վրաստան»-ի կարծիքով, ազգային խնդրի առաջ մղելը ձեռնտու է հէնց ռուս դիմադրական կուսակցութիւնների համար, քանի որ դա մի նոր միջոց է սկսած կռիւր յաջողութեամբ առաջ տանելու, և, վերջապէս, փոքր ազգութիւնների բաղձաւնքները համապատասխանում են Ռուսաստանի քաղաքական զարգացման, որ հակելու է դէպի կայսրութեան ապակենտրոնացումը:

Այդ ընդհանուր սկզբունքների վերաբերմամբ, «Վրաստան»-ի կարծիքով, ռուսներն ու վրացիները պիտի գան համաձայնութեան և այդ համաձայնութիւնը՝ կարող է հաստատուել հետեւեալ հիմքերի վրայ.

«Վրաստանը» մերժում է անկախ Վրաստանի գաղափարը, չնայած որ Հերակլ Բ. և Եկատերինէ Բ.-ի միջև կայացած դաշնագրութեամբ (1783 թւի յուլիսի 24) նա ունենալու էր իր թագաւորները:

XIX դարու ընթացքում — ասում է «Վրաստանը» — վրացիների քաղաքական հասունութիւնը այնքան առաջադիմել է, որ այդ ժողովուրդը կարիք չունի այլեւս իր թագաւորների վերականգնումը: Աւելի եւս. Վրաստանի եւ Ռուսաստանի բաժանումը ոչ իրագործելի եւ ոչ էլ ցանկալի է. եւ անհիշելի է ինչու. Կովկասում ապրող զանազան ազգութիւնների տնտեսական կեանքը այնպէս սերտ կերպով շաղկապւած է եւ դրա հետ միասին ազգայնութեան սիրոյ քաղաքաւոր ստացել է ամէն մէկի համար այնպիսի այրող քնաւորութիւն, որ անկախ մի պետութիւն ստեղծելը իրարու թշնամի ազգութիւնների մէջ ինքնըստինքեան կը հանդիսանար մի շատ կնճոռու ու դժւար լուծելի խնդիր: Բացի այդ, Վրաստանը կարող է ծնող բերել անկախութիւն միմիայն երբ կատարելապէս Կովկասը քաժանի Ռուսաստանից, այսինքն երբ Ռուսաստանը հրաժարի Կովկասից, իսկ եւրոպական պետութիւնները բռնեն այդ երկրի վերաբերմամբ չէզոք դիրք: Կարելի է արդեօք օրօրել այդ տեսակ յոյսերով: Մենք կարծում ենք ոչ»:

Մերժելով քաղաքական անկախութիւնը, «Վրաստանը» աննպատակայարմար է գտնում նաեւ ուսանք կողմից առաջարկող ծրագիրը՝ աշխատել Վրաստանում մտցնել Ռուսաստանի ներքին նահանգների մէջ արդէն գոյութիւն ունեցող և ժողովրդից ընտրող գաւառական ու նահանգական վարչութիւնները, երդւեալ հաւատարմատարների դատարանները և ընդ:

«Այդ հաստատութիւնների ներմուծումը — ասում են վրացիները — չի տալիս ոչ մի իրաւաւորութիւն մեր ազգային գոյութեան պահպանութեան: Ռուսաստանի սահմանադրութիւնը — թէ՛ հիմնւած է լինելու կենտրոնացման սկզբունքների վրայ — չի ներշնչում մեզ հաւատ, նա չի դիւրացնի մեր տարրական եւ անընաբարելի իրաւունքների իրականացումը: Կենտրոնական սահմանադրական րեժիմի տակ փոքրամասնութիւնը ծնւած է առհասարակ մեծամասնութեան կողմից եւ մենք չենք կարծում, որ նոյն շարիքը գոյութիւն չունենայ կենտրոնական սահմանադրական Ռուսաստանում, քանի որ սլափօնները եւ մասնաւորապէս ռուսները կազմում են այնտեղ մեծամասնութիւնը»...

Ի՞նչ ծրագիրը, որ բաւարար է թւում «Վրաստան»-ի իմրագիրներին, դա լայն ազգային ինքնավարութեան սկզբունքն է, Self government-ի իրականացումը:

«Ի՞նչի ազգային ինքնավարութիւնն է ուղղած — ասում են նրանք — սուր վրացիների հայեացքները, միմիայն ինքնավարութեան մէջ մենք կարող ենք գտնել ապահովութիւն մեր ժողովրդի քարեկենդանութեան եւ զարգացման համար, միմիայն նա՛ թոյլ կը տայ մեզ իրագործել մեր երկրի հասունացած քարենորոգումը՝ որոշել եւ լուծել կաւածատէրների ու գիւղացիների յարաբերութիւնները, ստեղծել աշխատողներին վերաբերեալ հաստա-

տուրիւններ, սահմանել գործադուլի իրաւունք եւ այլ պայմաններ մեր երկրի սօցիալական կերպարամափոխութեան համար...

Միւս կողմից, Վրաստանի ինքնավարութիւնը միւս ազգութիւնների ինքնավարութեան հետ միասին կը լինի քնական հետեւանք ուսաց կայսրութեան քաղաքական զարգացման, որը մեր կարծիքով չի յանգում կենտրոնական սահմանադրութեան...

Չնայած իր միութեան եւ սլավոնական ցեղի գերակշռութեան, Ռուսաստանը կազմած է բազմաթիւ ազգերից, որոնցից ամէն մէկը ունի իր առանձնայատկութիւններն ու ձգտումները... Ի նկատի չառնել այդ հանգամանքը շատ սխալ կը լինէր: Եւ այսօր աւելի քան երբեքից Ռուսաստանի առաջ դրւած է այս խնդիրը՝ հաստատել մի սահմանադրութիւն, որը բաւարարութիւն տալով ռուս ժողովրդի պահանջներին, ստեղծէր միաժամանակ համերաշխութեան կապ Ռուսաստանի կենտրոնի եւ օտարազգի հետաւոր հատուածների միջեւ: Այդ սահմանադրութիւնը, մեր կարծիքով, հաստատւած պիտի լինի ապակենտրոնացման սկզբունքի վրայ, ապակենտրոնացման, որը ժամանակի ընթացքում անխուսափելիօրէն յանգեալ է մի դաշնակցութեան:

Այդ սկզբունքների իրականացման մէջ տեսնելով վրաց ազգի առաջադիմութեան եւ վերածնութեան միակ միջոցը, այդ համարելով միակ ուղին գերիշխանութեան հողի վրայ հաստատւած Ռուսաստանի քաղաքական զարգացման համար եւ միակը, որ համապատասխանում է արդարութեան պահանջներին, — Պարաստանի խմբագիրները դիմում են ռուս դիմադրական կուսակցութիւններին՝ ազատամիտներին ու սօցիալիստներին, եւ նախ քան միասին գործելը՝ առաջարկում են գալ համաձայնութեան այդ հողի վրայ:

Ինչպէս կարելի էր եւ առաջուց նախատեսել, ռուս դիմադրական կուսակցութիւնների կարծիքները այդ հարցի մասին բաժանուեցին:

Գտնեցին այնպիսիները — ինչպէս ազատամիտների «Օսթրոօգէնիէ»-ն, — որոնք համակրելով վրացիների մէջ ծագած շարժման, խոյս տւին անմիջական պատասխանից, յայտարարելով «ազգային» հարցերի լուծումը առնադաւաններից մէկը:

Միւսները — որոնք բերան է հանդիսանում սօցիալ-դեմոկրատական «Իսկրա»-ն եւ որոնք յետագէտ են համարում ամէն գոյնի հասարակական երևոյթներ, բացի բանւորական դասակարգի շահերի պաշտպանութիւնից — վրացիների առաջարկը անցան լուծութեամբ:

Ճիշդ է, վերջերս կայացած սօցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան II ընդհանուր ժողովում նրանք ազգային «ինքնաորոշման» մութ խօսքերից մի փոքր առաջ գնացին՝ ընդունելով ուրոյն շրջանների ինքնավարութեան եւ լեզուների հաւասարութեան սկզբունքը թէ դպրոցներում եւ թէ բոլոր տեղական, հասարակական ու պետական հիմնարկութիւններում, — սակայն, աչքի առաջ ունենալով նրանց յամառ մերժումը միանալ լեհ եւ հրէա սօցիալիստ կազմակերպութիւնների հետ դաշնակցական հողի վրայ — կասկածելի է թւում, թէ փոքրիկ ազգութիւնները կարողանային գործել նրանց հետ ձեռք ձեռքի աւած, իբրեւ ինքնուրոյն մարմիններ:

Բարեբախտաբար, ռուս յեղափոխական շրջաններում խանեցին եւ այնպիսիները, որոնք հասկացան ազգային գնդի լրջութիւնը եւ գրեցին նրան ճիշդ հողի վրայ:

Սօցիալիստ-յեղափոխականների օրգան «Բեփօլիցիօն»-նայա Բոսսիա»-ն, տոգորւած արդարութեան լայն գաղափարներով՝ ընդունում է փոքրիկ ազգութիւնների ինքնավարութիւնը եւ նոյնիսկ անջատումը Ռուսաստանից, գտնում է բնական ու օգտակար առանձին-առանձին ազգային կազմակերպութիւնների գոյութիւնը եւ համարում է անխուսափելի ու անհրաժեշտ նրանց դաշնակցութիւնը

Ռուսաստանի արգի միապետական ղեկիմը տապալելու համար:

Յուսանք, որ բոլոր ռուս յեղափոխականները կը հակեն դէպի այս ուղղութիւնը, ցանկանք մանաւանդ, որ այդ յայտարարութիւնները չմնան միայն թղթի վրայ գրւած եւ որ նրանց համեմատ ռուս յեղափոխականները աշխատեն ու գործեն կեանքի մէջ, տարածեն այդ մըտքերը ռուս հասարակութեան լայն խաւերում:

Դա կարելի էր անհրաժեշտ է մանաւանդ այն անտարբերութիւնից յետոյ, որ ցոյց է տւել մինչեւ օրս ռուս հասարակութիւնը դէպի ազգային այրող խընդիրները: Եւ իրաւ:

Ռուս օրինական եւ թէ ազատ գրականութիւնը, որ շատ հիմնականօրէն քննում է գրական, գիտական, փիլիսոփայական բարդ պրօբլէմներ, որ այնքան հարուստ է կուլտուրական եւ յեղափոխական շարժման այլեայլ ճիւղերի ուսումնասիրութիւններով, որ մանրամասնօրէն հաշուէ է հողազուրկ ընտանիքների թիւը, աշխատաւորի օրավարձի արժեքը, կովերի, թռչունների քանակութիւնը Ռուսաստանի գիւղերում, — ռուսաց այդ մեծ գրականութիւնը մինչեւ օրս շատ քիչ բան է տւել ռուսական գերիշխանութեան տակ հեծող այլեայլ ազգութիւնների յատուկ վիճակի մասին: Տեսնելով ռուս լաւագոյն տարրերի այդ ցաւալի անտարբերութիւնը, չպետք է զարմանալ այն տգիտութեան առթիւ, որ գոյութիւն ունի ռուս կրթւած դասակարգի մէջ՝ դրացի փոքր ազգութիւնների նկատմամբ:

Միջին «գաղափարական» ռուսը աւելի լաւ ծանօթ է Անգլիայի հանքերում աշխատող բանւորների օրավարձի երեւոյթներին, քան թէ նրան թէ ինչպէս սոված հայ բանւորներին դուրս են անում երկաթուղային եւ այլ տնտեսական հիմնարկութիւններից, թէ ինչպէս ամէն տարի այլեայլ պատրւակներով գաղթեցնում են Վոլկասից տասնեակ մահմէդական գիւղեր: Ռուս ինտելիգենտը աւելի է հետաքրքրւում Եւպոսիայի կուլտուրական զարգացումով կամ Պլատոնի փիլիսոփայական սիստեմով, քան թէ բարիզմի տարածումով Վոլկասի թիւրքերի մէջ, քան թէ նրանով, որ ռուս քաղաքականութեան շնորհիւ՝ մօլդաւների, վրացիների, հայերի, թիւրքերի եւ այլ փոքր ազգերի մէջ տարրական դպրոցների թիւը 2, 3, 5 անգամ աւելի նւազ է, քան ռուսների մէջ: Ո՞վ չգիտէ վերջապէս, որ ռուս «առաջադիմական»-ները՝ սրտներին աւելի մօտ են ընդունում, աւելի վիճում, տաքանում են Ֆրանսիայի ու Անգլիայի սահմանադրութեան տարբերութիւններով եւ 200 տարուց յետոյ գոյութիւն ունենալիք կարգերով՝ քան թէ նրանով, որ միւսոյն օրէնքը որոշում է վայրենի սամօեդի եւ կրթւած լեհացու կենցաղավարութիւնը, որ առանց Պետերբուրգի դեպարտամենտի համաձայնութեան ոչինչ չի կատարւում Սառուցեալ ովկիանոսից սկսած մինչեւ ծաղկազարդ Վրաստանը, Վիսլայի ափերից բռնած մինչեւ Մօնղօլիայի անապատները:

Տխուր իրողութիւն է այս, որ ռուս գրականութեան հետ ծանօթը չէ կարող եւ իրաւունք չունի ուրանալու: Նոյն տիրութիւնն է գալիս ձեր վրայ, երբ հետեւում էք ռուսների առօրեայ կեանքին: Քառասուն տարուց աւելի է, ինչ բուն Ռուսաստանը վայելում է տեղական (նահանգական եւ գաւառական) ինքնավարութեան բարիքները՝ հաղորդակցութեան, առողջապահութեան, ժո-

ղովորդի լուսաւորութեան, տնտեսական բարօրութեան և դատաստանական կարեւոր խնդիրների վերաբերմամբ: Դա մի տեսակ կիսասահմանադրութիւն էր, որ Ալէքսանդր Բ. կարծիքով պատրաստելու էր ժողովուրդը կատարեալ սահմանադրութեան, և դա կատարեալ սահմանադրութիւն էր տեղական խնդիրների համար: Եւ այս բառաստուն տարւայ ընթացքում, շնորհիւ ռուս հասարակութեան, երբեմն նոյնիսկ կրթեալ տարրերի անտարբերութեան, այդ բարեքննիքը զուրկ մնացին ոչ միայն յիշատակաւ ցած, և կովկասեցիք, այլև ռուսներից շատ աւելի բարձր լեհացիք: . .

Փոքր ազգութիւնների ինքնավարութեան իրաւասութիւնը լաւագոյն ռուսների կողմից ընդունել է և շատ առաջ, բայց նա ընդունել է սոսկ վերացական կերպով՝ ծրագիրների մի խուլ անկիւնում, իբրև պահանջ աննշան, հալածող փոքրամասնութեան, բայց իբրև խորթ գաղափար անհամեմատ աւելի ուժեղ հոսանքների համար:

Ահա թէ ինչու, երբ, ինչպէս դա պատահեց 60-ական թւականներին, հրապարակ են գալիս Հերցէնի նման լայն գաղափարի տէր անհատներ, որոնք իրենց համախոհների հետ անընդհատ քարոզում և պահանջում են Լեհաստանի անկախութիւնը, ու այս հոգով-սրտով մի քանի հազար յմարդկութեան քաղաքացիները՝ յետ են մղում և «հաւասարութիւն ընդունող» ռուս հասարակութիւնը պահանջում է լուութիւն, նոյնիսկ աջակցում է կառավարութեան, որպէս զի ռուսաց գերիշխանութիւնը սրով ու հրով հաստատուի փոքր ազգութիւնների հոգեկան փլատակների վրայ:

Համոզմունքների, զգացմունքների, շահերի այն հաւասարակշռող ուժը, որ միապետական լեւեռի տակ պահանջում է այսօր ռուսաց գերիշխանութիւնը, նոյն ուժը այս կամ այն ձևով, այս կամ այն չափով անշուշտ կ'արտայայտուի նաև վաղւայ սահմանադրական Ռուսաստանում:

Ազգութիւնների հաւասարութեան և Ռուսաստանի ինքնավար մասերի դաշնակցութեան գաղափարը իրականացնելու համար՝ անհրաժեշտ է, որ ռուս գրականութիւնը այդ հարցին վերաբերելի նոյն լրջութեամբ և ուշադրութեամբ, որպիսին նա ցոյց է տւել դէպի տնտեսական ու դասակարգային աւելի բարձր և դեռ ևս աւելի քիչ հասունացած խնդիրները: Անհրաժեշտ է, որ ռուս գիտադրական կուսակցութիւնները փոքրիկ ազգութիւնների ինքնավարութեան և Ռուսաստանի դաշնակցական կազմի սկզբունքը համարեն իրենց ծրագրի հիմնարարներից մէկը: Անհրաժեշտ է, որ այդ գաղափարները միս ու արիւն դառնան ռուս ղեկավար մեծամասնութեան համար:

Սահմանադրական, եթէ չասենք «կիսասոցիալիստական» Գերմանիայի ազգակուլ ձգտումները դէպի լեհացիները թող խրատ լինին մեզ, թէ ինչքան քիչ յոյս պէտք է դնել մեծ ազգերի արդարութեան զգացմունքի վրայ, երբ խնդիրը վերաբերում է փոքր ազգերի իրաւունքների պաշտպանութեան: Առաջագէտ և դէմօկրատ Ֆրանսիայի ու Անգլիայի իշխանական ու արհամարհական դիրքը դէպի նւաճած կօլոնիաները թող օրինակ լինի մեզ, թէ ինչ դանդաղութեամբ են զարգանում ազգային հաւասարութեան ու ազգերի ինքնավարութեան գաղափարները:

Ահա թէ ինչու՝ վրացիները, ինչպէս և ինքնավարութեան ձգտող միւս ազգերը՝ Վովկասում, պէտք է ուրախանան ազգային ինքնավարութեան գաղափարը ընդունող ռուս

տարրի զարգանալուն, պէտք է ձեռք տան արդարութեան գաղափարի ալդ նոր առաքելներին՝ ընդհանուր ուժերով տապալելու համար Ռուսաստանի այսօրւայ ռոնակալ և սպանիչ քաղաքական լեւեռը: Բայց միևնորն ժամանակ նրանք չպէտք է մոռանան, որ ազգային ինքնավարութիւն ձեռք բերելը Ռուսաստանում կախած է գլխաւորապէս իրենց՝ փոքրիկ ազգութիւնների գիմացկանութիւնից, համերաշխութիւնից և ապագայ անխուսափելի կուռում նրանց ցոյց տալիք ուժից ու կորովից: (Կը շարունակւի)

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՄԱԿԵՂՕՆԻԱ

(ՀԱՅՏԵՄԲԵՐԻ 25-Ի 8 ՈՅՑԸ)

Ֆրանսիացի մեր բարեկամների եռանդը վեր է ամէն տեսակ ներքողներից: Հոկտեմբերի 25-ին նրանց նախաձեռնութեամբ և բուռն քանքերով կազմակերպւած ցոյցը իր ծաւալով ու կարեւորութեամբ գերազանցում է բոլոր նախորդներից և իրաւամբ կարող է համարւել ամենահոյակապ ցոյցը՝ յօգուտ ճնշւած ժողովուրդների՝ քաղաքակրթութեան տարեգրութեան մէջ:

«ՕՏԷԼ ԿՕՆՏԻՆԵՆՏՍԼԱ» - ՈՒՄ

Այդտեղ հաւաքւած էին 60-ի չափ պատգամաւորներ՝ Ֆրանսիացի, անգլիացի, իտալացի, բելգիացի, ռուս մանացի, ռուս և այլն: Նիստը բացւեց տիեզերական խաղաղութեան պատկառելի առաքեալ՝ ծերունի Պասսիի նախագահութեամբ: Մին միւսի ետեւից խօսեցին զանազան ազգերի ներկայացուցիչները՝ այն աշխատանքի մասին, որ կատարւում է իրենց երկրում՝ ի նպաստ Հայաստանի և Մակեդոնիայի:

Անգլիացի Մակ-Կլօր, խօսելով իր հայրենիքի տրամադրութիւնների մասին՝ հայ-մակեդոնական խնդիրների նկատմամբ՝ յայտարարեց, որ հանրային կարծիքի ճնշման տակ՝ անգլիական կառավարութիւնը որոշած է միջամտել Արեւելքի գործերում և սպասում է միայն Ֆրանսիայի և Իտալիայի աջակցութեան:

Մի ուրիշ անգլիացի պատգամաւոր՝ Բէօքստն նկարագրեց այն շարժումը, որ սկսւած է Անգլիայում յօգուտ Մակեդոնիայի և Հայաստանի: Վերջին մի քանի ամիսների ընթացքում 200-ից աւելի միթինգներ են կազմակերպւած, որոնցից մի քանիսը գումարել են մինչև 5,000 ունկնդիրներ: Կառավարչական օրգանները, ինչպէս «Թայմզ», «Սպեկտատոր», սատար են կանգնում այդ շարժման:

Խօսում է մեր բարեկամ Ֆրանսիս դը Պրէստն ու է, որ յստակօրէն և հեղինակաւոր ձևով գծում է գործունէութեան նախագիծը՝ Արեւելքի ճնշւած ազգերի բարեկամների համար: Թիւրքական կայսրութեան ամբողջութիւնը պահպանելով, ասում է նա, անհրաժեշտ է կորովի քաղաքականութեամբ գործադրել տալ խոստացւած ռէֆորմները:

Ռուս պատգամաւոր՝ Սեմիօնով, խօսում է այն համակրութիւնների մասին, որ տաժում են Ռուսաստանի ազատամիտները դէպի Հայաստանն ու Մակեդոնիան և որ յայտնապէս հրապարակ է գալիս, շնորհիւ հանրային կարծիքի բացակայութեան:

Խօսում են Վիկտոր Բերար, բելգիական պար-

լամենտի անդամ՝ Լօրան, ռումանացի Բրանկօ-վան և շատ ուրիշներ: Բերար ներկայացնում է կոնֆերանսի ծրագիրը, որի հիմնական նպատակներն են՝ թիւրքիայի բարօրութիւնը, Եւրոպայի խաղաղութիւնը և մարդկութեան շահը: Յիշեցնում է այն մեծ, բազմամարդ միթինգի մասին, որ մի քանի որ առաջ տեղի էր ունեցել Լիւնոնում, քաղաքապետ Օգանտորի նախագահութեամբ:

Նախագահ Պասսի քէէի է ենթարկում մի օրակարգ, որ անհրաժեշտ պահանջ է դնում՝ նշանակել պատասխանատու կառավարիչներ Հայաստանի ու Մակեդոնիայի համար՝ սահմանելով իրական հսկողութիւն Եւրոպայի կողմից: Օրակարգը ընդունւում է միաձայն:

ՍԱՐԱ ԲԵՐԱՆԻ ԹԱՏՐՕՆՈՒՄ

Նոյն օրը կէսօրից յետոյ տեղի ունեցաւ միթինգ: Ահագին բազմութիւն լցրել էր Սարա Բերնարի թատրոնը, որ հռչակաւոր գերասանուհին ձրիաբար ղեկն էր մեր բարեկամներին:

Ճառախօսներն են՝ դ'Էտուրնէլ դը Կոնստան, Ժօնէս, Պրէսանսէ, Մակ-Կօլ, Պիէռ Կիառ, Վիկտոր Բերար, Էտիէն, Մաձինի և ուրիշները: Բեմի վրայ բազմած են իմիջի այլոց՝ Փրանսիական Կաճառի անդամներ՝ Միշէլ Բրէալ և Պասսի, սենատոր Դելպեշ, Բօլգարիայի ու Սերբիայի պատգամաւորներ, բազմաթիւ խմբագրապետներ և օրագրողներ:

Նախագահում է Պրէսանսէ, մէկ կողմն ունենալով Պիէռ Կիառին, միւս կողմը՝ Վիկտոր Բերարին: Նա կարգում է նախ և առաջ շնորհաւորական հռչակները «Դրօշակի» խմբագրութեան և Մակեդոնիայի ներքին կազմակերպութեան կողմից, ապա և բազմաթիւ նամակներ, ստացած քաղաքական ազդեցիկ գործիչներից և ընկերութիւններից՝ Փրանսիայից, Անգլիայից, Գերմանիայից, Բելգիայից, Աւստրիայից և Իտալիայից:

Ապա Պրէսանսէն սկսում է խօսել միթինգի միջազգային բնակողութեան և նրա նպատակի մասին: Իր ուրախութիւնը յայտնելով երեք արեւմտեան դեմօկրատ պետութիւնների՝ Փրանսիայի, Անգլիայի և Իտալիայի մերձեցման առթիւ, նա ասում է, որ անհրաժեշտ է Արևելքի խնդիրներում առաջ բերել Եւրոպայի հաւաքական ու կորովի միջամտութիւն և չթողնել ասպարէզը միմիայն Աւստրո-ռուսական համաձայնութեանը, որ ոչինչ չէ ձեռնարկում ճգնաժամի լուծման համար: Հանրային կարծիքը պիտի պահանջէ իրագործումը երկու էական կէտերի. 1⁰ Պէտք է նշանակել ընդհանուր կառավարիչ, որ ազատ լինի Եւրոպա-քեօզի ազդեցութիւններից. 2⁰ Պէտք է սահմանել Եւրոպայի իրական հսկողութիւն:

Պիէռ Կիառ երկար ու փաստալից ճառի մէջ ներկայացնում է Հայաստանի վիճակը, ամենօրեայ գաղաւթութիւնները: Մի անկիւն չէ մնացել ասում է նա, օսմանեան կայսրութեան ամբողջ տարածութեան վրայ, ուր թափած չինի մարդկային արիւն՝ Եւրոպայի բռնակալի հրահանգով բոլոր ժողովուրդները որոշ չափով զոհ են նրա կամայականութեան, բայց կան երկու ժողովուրդներ, որոնց նա հալածում է իր սրտի բոլոր թոյնով, որոնց նա դատապարտել է վերջնական բնաջնջման, — Հայերն են և Մակեդոնացիները: Կիառ խօսում է Հայոց հարցի լուծման եղանակների մասին և վերջա-

ցնում է մի տաք ու ազդու կոչով, ուղղած հանրային կարծիքին:

Վիկտոր Բերար ծանրանում է Մակեդոնիայի կացութեան վրայ, նկարագրում է թիւրքական և համադական ռէժիմի այլանդակութիւնները: Լուսաբանում է մակեդոնական շարժման պատճառները և բողոքում է որոշ տեսակի մամուլի դէմ, որը Սալօնիկի դինամիտային փորձերից յետոյ՝ հռչակում էր մակեդոնացիներին որպէս աւազակներ ու սովորական ոճրագործներ: Նա ևս առաջարկում է լուծման նոյն եղանակը, որ ցոյց տւին նախորդ հռետորները:

Էվանս, հռչակաւոր անգլիացի հնախոյզը, որ Մակեդոնիայում արած իր ճանապարհորդութիւնների միջոցին անձամբ ականատես է եղել թիւրքական գաղաւթութիւններին, շեշտում է, որ այդ գաղաւթութիւնների հրահանգողը գտնւում է Կ. Պօլսում, և որ մակեդոնական ու հայկական սարսափներին վերջ դնելու համար անհրաժեշտ է ճնշում գործ դնել Հէնց Կ. Պօլսում: Նոյն մտքով խօսում է և Բելգիացի Ժօրժ Լօրան:

Ապա բեմ է դուրս գալիս անգլիացի Մակ-Կօլ, «Սուլթանը և Պետութիւնները» յայտնի գրքի հեղինակը, որ արտասանում է ընդհանուր ուղադրութեան մէջ մի կատարի ճառ: Նա խօսում է անգլիերէն:

Սուլթանի տիրապետութեան տակ, ասում է Մակ-Կօլ, չեղաւ մարդ-քաղաքացի, այլ միայն ստրուկ: Թիւրքիան, թէև ներկայացնում է աստուածապետական մի ռէժիմ, ուր հրամայողը կրօնական օրէնքներն են, աւելի բարձր ու հզօր քան սուլթանի կամքը, այնուամենայնիւ եղել են շատ դէպքեր՝ երբ նա տեղի է տւել ուժեղ պետութիւնների պահանջների առաջ: Այդպէս եղաւ վերջին Փրանս-թիւրքական ընդհարումի ժամանակ: Մեր յոյսը, շարունակում է Մակ-Կօլ, երեք ազատամիտ պետութիւններն են, Փրանսիան, Անգլիան և Իտալիան, որոնք մղւած հանրային կարծիքից պիտի ջանան լուծել Արևելքի մէջ առկա մնացած խնդիրները, հակառակ այն եսամոլ ու միանգամայն յետադէմ քաղաքականութեան, որ ունին Գերմանիան ու Ռուսաստանը: Մենք պիտի ապստամբենք մի առանձին ցասումով միանգամայն գարշելի այն ընթացքի դէմ, որ բռնած է Արևելքի գործերում Գերմանիայի թագաւորը, Վիլհէլմ II (Բոլոն ծափահարութիւններ): Այդ ընթացքը առաւել ևս պախաւրակելի է այն պատճառով, որ Վիլհէլմ կայսր հսկում է Արդիւլ Համիդի կեանքի վրայ, որպէս մի մարդակեր, որը պահպանում է իր կալանաւորին՝ նրան աւելի ախորժակով լափելու համար, երբ բաւականաչափ կը գիւրանայ (քքք):

Ապա ուրիշ խօսքեր էլ է ասում կանօնիկոս Մակ-Կօլ, որոնք կենդանի շահագորգում են հանդիսականներին: Նա վճռականապէս յայտարարում է, որ անգլիական կառավարութիւնը տրամադիր ու պատրաստ է ազդու կերպով միջամտել Արևելքում, եթէ Փրանսիան աջակցէ նրան: Մեծ Բրիտանիայում, ասում է հռետորը, ստեղծւել է հանրային կարծիքի մի հսկայական հոսանք. 200-ից աւելի միթինգներ են տեղի ունեցել, որոնցից շատերին ինքն անձամբ մասնակից է եղել:

Եւրոպական կոնսուլից դուրս Մակ-Կօլ չէ տեսնում ապահովութիւն տաճկահայատակ քրիստոնեայ ժողովուրդների համար:

Խոսում են այնուհետև մի շարք պատգամաւորներ՝

Էտերն, անգլո-հայկական ընկերութեան քարտուղարը, Պէտրո Մաձինի, Բէօքստն, Բօչարդօ: Հերթը հասնում է ժողովին:

Ժ ա ն ժ օ ռ է ս ողջունում է ֆրանսիական, անգլիական, իտալական և բելգիական պատգամաւորներին համաձայնութիւնը՝ հայ և մակեդոնական խնդիրների մէջ և այն միտքն է յայտնում, որ երեք դեմօկրատ ու ազատամիտ երկրների խմբակցութիւնը, այդ զուգաւորութեամբ անգլո-սարսօն և լատին ցեղերի՝ կազմում է ներկայումս Եւրոպայի գործունէութեան հզօրագոյն ուժերից մինը: Մի ն ո Ր ե Ր Ր ե ա կ ն ի զ ա կ ա կ ց ու թ ի լ է ն: Այդ երեք երկրների — ֆրանսիայի, Իտալիայի ու Անգլիայի միջև — գրեթէ իսպառ վերացած են հակառակութեան պատճառները և նրանք ձեռնհաս են ընդհանուր ուժով ու անշահախնդիր միջամտութեամբ լուծում տալու Հայաստանի ու Մակեդոնիայի խնդիրներին:

Ժօռէս նոյնպէս շօշափում է Գերմանիայի քաղաքականութիւնը Արևելքում և ազդու ոճով նշաւակում է գերմանական կայսրին, սուլթանի բարոյական աջակցին ներկայ շարժումը, եղբայրական է նա, պիտի շարունակւի բոլոր ազատամիտ երկրների մէջ միմիկներում և պարլամենտներում: (Որոտընդոստ ծափահարութիւններ):

Ի Է տ ու Ր ն է Լ դ ը Կ օ ն ս տ ա ն, շնորհակալութիւն յայտնելով բոլոր երկրների պատգամաւորներին, շեշտելով միմիկների անսովոր աջողութիւնը՝ կարդում է հետևեալ օրակարգը, որ ընդունւում է միաձայն ու բուն ծափահարութիւններով:

«Յանուն տիեզերական խղճի, որ նշաւակում է եւ պիտի շարունակէ նշաւակել սուլթան Աբդուլ Համիդի ոճիրները,
«Միջազգային միմիկներ, զուգարած Սարա Բերնարդի թատրոնում, 25 հոկտեմբերի 1903,

«Թախանծում է պետութիւններին՝ վախճան դնել վերջապէս, Հայաստանի եւ Մակեդոնիայի կոտորածներին, նշաւակելով պատասխանատու կառավարիչ եւ սահմանելով իրական ճշգրտութիւն»:

Հրապարակային այդ հանդիսաւոր ու փայլուն ցոյցերից յետոյ տեղի է ունենում նոյն օրը երեկոյեան մտերմական ճաշկերոյթ, որի միջոցին այլ և այլ երկրների մեր բարեկամները աւելի ևս մօտենում են իրար և կարծիքներ են փոխանակում — իրենց նպատակին հասնելու համար — գործնական ճանապարհների մասին:

Ահա այն հեռագրի պատճէնը, որ մեր խմբագրութիւնը ուղղել էր միմիկների նախագահին:

«Խորին երախտագիտութեան զգացումով՝ «Դրօշակ» խմբագրութիւնը ողջունում է, յանուն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, երկրորդ միջազգային համաժողովը, որ գումարւած է՝ պաշտպանելու համար երկու ժողովուրդների ամբողջական և ամենատարրական իրաւունքները: Կորցրած լինելով մեր հաւատը դէպի գիւտնագիտութեան բարի կամեցողութիւնը, մենք մեր յոյսը դրել ենք միայն մեր ազգային դիմադրութեան ուժի և քաղաքակրթութեան ազնիւ ներկայացուցիչների աջակցութեան վրայ: Այդ աջակցութիւնը անհրաժեշտ է մեզ մանաւանդ այժմ, երբ մեծ մարդապանի բնաջնջման գործին դալիս է միանալու մօտիկական դահլիճների դաժան քաղաքականութիւնը, երբ Անտոյիայի մէջ թափւած հայկական արեան հոսանքին աւելանում է Անգլիկական հայերի արիւնը:

«Մենք յոյս ենք տածում, որ մեծանուն հայաստեանի երկրորդ միջազգային խորհրդաժողովը, ի տես տաքսապալից մի վեճակի, պիտի որոշէ ձեռնարկել ընդարձակ ու սխառմատիկ

պրօպագանդի, որը կարողանար մղել դիպլոմատիային դէպի միջամտութիւն և խել վերջապէս երկու հոգեւոր ժողովուրդները բռնութեան ճիրաններից»:

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ԱՐԵՒՍՅԵԱՆ ՔԻՒՐՈՆ ստացած է՝

Ռումանիայի Փօքշան քաղաքի «Նեդո ու Կրակ» խմբէն Ս. Պալլըքանի միջոցաւ 27 ֆրանք, որ նւիրած են՝ Ս. Պալլըքան 5, Դ. Տիգրանանց 5, Օ. Կլըքան 5, Վ. Մկրտչեան 5, Գ. Տոնապետեան 5, Կ. Բապուճեան 2 ֆրանք:

Բալքանեան Կեդր. Կօմիտէի հաշին Փիլիպպէից՝ Պատանիներու «Սօսի-Այծեամ» խմբէն 40 ֆր. եւ Դեռ քաղաքի «Փետար» խմբէն 100 ֆրանք, որ նւիրած են՝ Վրամ 12 ֆր., Ս... 12, Ենոփ 22, Ուսումնասէր 5, Շահէն 39 եւ Աթանիկ 10 ֆրանք:

Ոսկանապատի «Դրամ» խմբէն երկու անգամից 3000 ֆր., Մարքուրգից՝ Առ-ից 6 ֆրանք, Բերնից՝ Ս. Դաւ. 10 ֆրանք, Աւ-եանից 10 ֆր., Տիքիսից՝ Ա. Մ-ից 7 ֆր., Աւստրիայից՝ Դարվիչից՝ 18 ֆր., Բրիւսէից՝ Միրզայից 2 ֆր., Կիսիկից՝ 122 ֆրանք 50 սանտիմ:

Ընդամենը 3350 ֆրանք 50 սանտիմ:

ՈՍԿԱՆԱՊԱՏԻ տեղական (քաղաքի) Կօմիտէն՝

Մաժ խ. Ճիւղի երեկոյից 52.77 հոբել, նոր սերունդ խմբի վիճակախաղից 25, Բաքլէն Միւնի երեկոյից 30, Խնամատար աշակերտ. ընկ. 150, Նուխուց Ս. Ե.-ի միջոցաւ 15, Խնամատար աշակերտ. ընկ. 50, Տուխուն Ս. Ե.-ի միջոցաւ 45, Կարմիր Զուրի ենթակօմիտ. (մայիս-յունիս-յուլիս) 55, N° 144 հանգանակութեան թերթից 53. 80: Հետեւեալ խմբերից՝ Յորդանան 11. 20, Թաթար 10. 50, Խայթ եւ Երկունք (ապրիլ) 56. 83, Դեռոյեան (փետր.-մարտ) 65. 45, Ապառաժ (մինչեւ մայիս) 18, Զախկալ-Դարա քաղաքի Եռանդ 15, Մէրէմճեան (մինչեւ ապրիլ) 7, Նոր սերունդ 8, Մաժ (մինչեւ ապրիլ) 24, Պարտէզ 16, Դեռոյեան (ապրիլ) 27. 50, Դեռոյեան (մայիս-յունիս) 60, նոր սերունդ 12, Կայծ եւ Երկունք 14. 70, Յորդանան 7. 50, Ժորակ (օգոստոս) 9. 50, Մոժակ (օգոստոս) 27, Դեռոյեան (յուլիս-օգոստ.) 50, Մոժակ (սեպտ.) 30, Հրատ (սեպտ.) 8. 70, Հայ (սեպտեմբեր-հոկտեմբեր) 17. 80: Նւէր Կարմիր Զուրից 28. 85 հոբել: Դոււար 958 հոբել 25 կօպէկ:

ՌՈՒՍԱՆԻԱ՝

ՔՕՍՏԱՆԶԱՅԻ Ենթակօմիտէն ստացեր է՝ խմբերէ՝ Դեւեան 82 ֆրանք, Աորս-գանձ 69, Ադուրդ 79, Դեւոնդեան 70, Սեւոր 54, Ժաղիկ 43, Կարմիր խաչ 24: Համակրողներէ՝ Մ. Ս. Բ. 20, Ցէպարակ 8, Պ. Խ. 8, Բ. 8. 6. Ն. 8. 6: Դոււար 489 ֆրանք:

ՎԻԵՆԱՊՈՒՍ ստացւած է՝

Հրմիք 20 դահեկան, Կամք 50, Կացին 5, Կայէն 7. 50, Հիտրա 20, Կամք 20, Հիտրա 10, Կացին 5, Կամք 40, Փարսատ 10 դահ: Դոււար 187 դահեկան 50 փարա:

Ա Ջ Դ

Հատով «Դրօշակ» ստացողներից խնդրում ենք առաջիկայ Յունեարից վերանորոգել իրենց հասցէները:

Այն բոլոր անձանց, որոնք չեն կրկնել իրենց պահանջը «Դրօշակ» ստանալու մասին, Յունեարից սկսած չպիտի ուղարկւի թերթը:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ «ԴՐՕՇԱԿ»

Խմբագրութեանս դիմել հետեւել հասցէով՝
Rédaction du «Droschak», Genève (Suisse)